

ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԱԵՆ

Lough.

Collège Arménien
127, Wadi Abou Djemil
BEYROUTH, Liban

ՏՊԱՂԱՆ «ԵՌԵՍ» ՊԵՅՐՈՒԹ

— 1939 —

ՀՐԱՋԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

3

1946

ՊԵՂՐԱՆԻ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայոց նոր գրականութեան մասին քեւեւ մասնական աշխատութիւններ շատ կան, բայց մի ամբողջական գրութիւն չկար մինչեւ այժմ: Իբրեւ առաջին փորձ հրատարակում եմ այս հատորը: Աշխատութիւնս կազմելիս ես օգտուել եմ ինձ ծանօթ գրերէ բոլոր մասնական աշխատութիւններից, որոնցից տեղ տեղ վերցրել եմ բառացի հաստատմներ, ինչպէս Լեօի Հայ Տպագրութեան պատմութիւնը, Գրիգոր Արծրունիի, Ստ. Նազարեան, Ռուսահայոց գրականութիւնը եւն: Որպէս զի ոչինչ ի լոյս եւ յիշողութեան վրայ հիմնուած չլինէր, ես հարկ եմ համարել նորից կարգաւ հեղինակների բոլոր գործերը, որոնց ամփոփումը դրել եմ այստեղ: Շատ հեղինակներ կան որոնց գործերը անկարելի է զտնել Կովկասում, այսպէս են Տանկահայ հեղինակներից շատերը, որոնց անունն անգամ չի մտնել այս երկիրը. կան եւ ռուսահայ հեղինակներ, որոնց գործերը գրաքննութիւնը չի բոլլատրել: Երկար ժամանակ ապրած լինելով հայութեան գրերէ բոլոր կենսրոններում, Տանկահայաստան. Կովկաս, Պոլիս, Պարսկաստան ու Եւրոպա, առիթ եմ ունեցել տեսնել ու հանաչել մօտիկուց այդ գրուածները: Ընթերցողը նրանց մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կը զտնի այս հատորում: Հազուադիս գրերից հարկ եմ համարել տեղ տեղ ամբողջ հաստատմներ վերցնել, նոյնպէս վարուել եմ նաեւ մի քանի այնպիսի գրերի հետ, որոնք այժմ չեն կարդացուած գրաբար լեզուի ու դասական բովանդակութեան պատահառով. սորանցով ընթերցողը առանց ամբողջութիւնը կարգաւ ստիպուելու կարող է մի նաեակ կազմել հեղի-

նակի լեզուի ու երկերի մասին. (ինչպես Նալբանդեանի Երկրագործութիւնը, Թալիադեանի եւ Հեփմեանի գործերը, Նար-Պէյի Քնար Պանդխտին, Ստուբի Հայկական, Բագրասունու Հայկ Դիւցազն, Մամուրեանի Հայկական Նամականի, Գ. Պատկանեանի աշխատութիւնները եւն)։

Իմ աշխատութեան մեջ մտնում են բոլոր այն հեղինակները, որոնք իրենց կեանքը վերջացրել են. իսկ նոքա որ կենդանի են ու գործում, չեն մտնում այս գործի մեջ։

Ամեն մը գլխի վերելում յիշուած են այն գլխաւոր գործերը, որոնցից օգտուել եմ նայն գլուխը կազմելիս. որոնք որ ցանկանում են ունենալ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ, պէտք է դիմեն նայն աղբիւրներին։

Նոր Բայազիտ

1906 Հոկտ. 23

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Ո Ց

Ն Ո Ր Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՐՈՅ.— Հայոց մամուլը Ռուսաստանի և Կովկասի մէջ.
Թիֆլիս 1878

Մ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ.— Քննական Պատմ. ԺԹ. դարու հայ
գրականութեան, Բաբիգ 1900

ԼԷՕ.— Ռուսահայոց գրականութիւնը. Վենետիկ 1904.

Հ. Գ. ԴԱՆԷՄԲԵԱՐԵԱՆ.— Պատմութ. հայ լրագրութեան.
Վենետիկ 1893.

Հայերէնը աշխարհի ամենահին լեզուներից մէկն է։ Նա երկրորդն է այն 8 մայր լեզուներից՝ որոնցից առաջ են եկել հնդեւրոպական կոչուած ազգերի լեզուները։ Սկսած ամենահին ժամանակներից մինչեւ Ե. դար նա գործ է ածուել Հայոց մէջ իբրեւ խօսակցական լեզու՝ ունենալով անշուշտ զանազան բարբառներ։ Յոռջին անգամ Ե. դարի սկիզբը այդ խօսակցական լեզուի բարբառներից մէկը անցնում է գրականութեան. մեր գրականութեան հիմնադիր Ս. Մեսրոպը հնարելով հայերէն տառեր՝ գրում է առաջին հայերէն գիրքը և այդ օրից սկսում է հայոց հին գրականութիւնը։

Ս. Մեսրոպից յետոյ նրա յաջորդները յունական լեզուի ու գրականութեան ազդեցութեան տակ աշխատում են նոր կերպարանք տալ հայոց լեզուին. նոքա հնարում են նորանոր մասնիկներ, բառեր, ձևեր, նոր հոլովումներ և նոյն իսկ նոր խոնարհումներ։ Նորոգիչ-

ներից ոմանք այնքան առաջ են գնում, որ հիմնովին փոփոխում են լեզուի կերպարանքը, հնարելով մինչև իսկ հայերէնի ոգուն հակառակ տարրեր, ինչպէս՝ արական, իգական և չեզոք սեռի տարբերութիւնները: Թէեւ այս ծայրայեղ նորմութիւնները մի քանի հեղինակների ու գրքերի սահմաններից դուրս չեն գալիս, բայց և այնպէս յունամոլ հեղինակների նորմութեան թիւններից խիստ չատերը քնդունւում են մեր գրականութեան մէջ և այդ օրից սկսւում է հայոց խօսակցական ու գրական լեզուների մէջ մտնել որոշ տարբերութիւն:

Ոմանք կարծում են թէ Ս. Մեսրոպի և առհասարակ Ե. դարում գրուած լեզուն երբեք չի եղել խօսակցական լեզու, այլ թէ հենց սկիզբից Ս. Մեսրոպը եւ նրա աշակերտները իրանցից լեզու են չինել, ձեւեր են հնարել և այսպէս կազմել գրաբար հայերէնը: Այս կարծիքը բացարձակապէս սխալ է և նոր գիտութեան տարրական սկզբունքներին հակառակ: Լեզուն երբեք չի չինուիլ: Եթէ այսօր տեսնում ենք հեղինակներ՝ որոնք ժողովրդի խօսած լեզուն կոկում յարգարում եւ գրական լեզու են ծինում, այդ երեւոյթը մեզ չպիտի խաբի: Այդ հեղինակները լեզու չեն չինում, այլ նոր լեզուի ձեւերը դէն գցում ու հին լեզուի համապատասխան ձեւերը վերականգնում են. օրինակ՝ ժողովուրդը ասում է,

էս տունը բանցր ա.

իսկ գրագէտը հին լեզուի բառերը փոխ առնելով ասում է՝

այս տունը բարձր է:

Բայց քանի որ լեզուի շինութիւնը նշանակում է հին ձեւերի վերանորոգում, հաեւաբար այս շինողական երեւոյթը տեղի կարող է ունենալ մի միայն այն պարագային, երբ լեզուի հնագոյն վիճակը յայտնի է: Իսկ երբ այդ հին ձեւերը յայտնի չեն, ուրիշ խօսքով չկան, գրագէտը ստիպուած է լսածը գրի առնել ամենայն հաւատարմութեամբ: Մեզ օրինակ թող լինեն Ափրիկէի և Ամերիկայի վայրենիների, նոյն իսկ Կովկասեան լեռնականների լեզուները, որոնք դեռ նոր ժամանակներս՝ գոականութեան անցան կամ անցնում են բողբալական միսիոնարների ձեռքով: Ինչպէս են ասում այդ միսիոնարները: Նոքա մտնում են ժողովրդի մէջ, տարիներով մնում են նոցա մէջ, սովորում են նրանց լեզուն և յետոյ տառեր յարմարցնելով թարգմանում են Աւետարանը այդ խօսակցական լեզուին: Միւսնոյն պիտի անէր և Ս. Մեսրոպը: Նա իր աչքի առաջ ունէր միայն խօսակցական լեզուն և չէր կարող իմանալ նախնի դարերի հայերէնի վիճակը, ուստի ստիպուած էր նոյն այդ խօսակցական լեզուն գրի առնել:

Հակառակորդները իբր ասացոյց մէջ են բերում այսպիսի մի կէտ. եթէ, ասում են, գրաբար Ե. դարի խօսակցական լեզուն էր, ուրեմն պէտք էր որ նոյն դարի բոլոր հեղինակների լեզուն էլ միատեսակ լինէր. բայց ընդհակառակը մենք մեծ զանազանութիւն ենք տեսնում Աւետարանի, Եզնիկի, Ագաթանգեղոսի և միւս հեղինակների լեզուի մէջ:

Թէ Ե. դարի հեղինակների լեզուի մէջ մեծ զանազանութիւններ կան, այդ ընդունում է ամէն ոք, բայց այստեղ լեզու ասելով չպէտք է չփոթել ստորաբանն ու

քերականութիւնը ոճի հետ: Ե. դարի բոլոր հեղինակներն էլ միեւնոյն բառարանն ունենալու միեւնոյն քերականութիւնը. ամենաանհաշտ տարբերութիւն անգամ չկայ այս կողմից նրանց մէջ: Իսկ ինչ վերաբերում է ոճին, դա բոլորովին այլ հարց է. լեզուն հասարակաց է, ոճը հեղինակինն է. մէն մի հեղինակ նա յաճ իր կրթութեան, ճաշակին, զգացմունքների ներբութեան, նա յաճ նոյն իսկ բոլոր տրամադրութեան, ունենում է առանձին սեպհական ոճ. բայց այդ չի նշանակում թէ նա դուրս է լեզուից. ո՛չ, նա հասարակութեան ստրուկն է ու մի քայլ անգամ չի կարող չեզոքել ընդունուած լեզուի ձևերից:

Այսպէս ուրեմն պիտի ընդունել որ Ե. դարում առաջին անգամ գրի առնուած լեզուն, որ յետոյ գրաբար անունն ստացաւ, նոյն ժամանակի ժողովրդական խօսակցական լեզուն էր գոնէ որոշ գաւառում, և ժողովրդական ու գրական լեզուների տարբերութիւնը, որ այժմ սովորական երեւոյթ է ամէն տեղ, գոյութիւն չունէր այն ժամանակ մեր մէջ նոյն գաւառում: Խօսակցական ու գրական լեզուի տարբերութիւնը առաջին օրից կարող էր որոշ չափով տեղի ունենալ միւս գաւառներում, բայց նա սկսաւ ուղղակի այն օրից, երբ հայ հեղինակները յունարէնի ազդեցութեամբ նորութիւններ մտցրին մեր լեզուի մէջ:

Յունարէնի ազդեցութիւնը մուտք գործեց Ե. դարի կէսից յետոյ, աւելի 2. և է. դարերում, իսկ է. դարի կէսից յետոյ արաբական տիրապետութեան տակ սկսաւ երեւի արաբ լեզուի ու քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը բայց այս ազդեցութիւնը ոչ այնքան բառարանի ու քերականութեան վրայ ներգործեց,

որչափ գրագէտների ոճի վրայ. այն օրից սկսում է արաբական ճոռոմ, երկարաբան, ուռուցիկ ձևը, որ տիրապետում է մեր գրականութեան մէջ մանաւանդ Թ. և Ժ. դարերում:

Այստեղ պէտք է ինկատի ունենալ մի խոշոր հանգամանք. Ե. դարի հայոց լեզուն որ Ս. Մեսրոպի ձեռքով արձանագրուել էր գրքերի մէջ, իբր գրական հաստատուն լեզու անփոփոխ մնում էր գրքերում և հեղինակների լեզւում, ենթարկուելով միայն ոճային փոփոխութիւնների և մերժելով ամէն օտար նիւթական ազդեցութիւն. ընդհակառակը ժողովրդական լեզուն, որ սկզբում նոյն էր գրականի հետ, մի կողմից բնական աճումով և միւս կողմից օտար ազդեցութիւնների տակ դարերի ընթացքում հետզհետէ փոխւում էր ազատօրէն, այնպէս որ գրական անփոփոխ լեզուի ու ժողովրդական յարաշարժ լեզուի մէջ տարբերութիւնը օրից օր մեծանում էր:

ԺԱ. դարում սկսում է թուրք վայրենիների արշաւանքը դէպի հայկական բարձրաւանդակը. արիւնարբու հրոսակները քարուքանդ են անում մեր երկիրը, այրում գրքերը, դպրոցները, վանքերը, եկեղեցիները և մոխրի ու աւերակների կոյտերի տակ թաղում քաղաքակրթութեան սերմերը: Բուն Հայաստանի քաղաքական կեանքը իսպառ մեռնում է և թէև Թուրքիանց տէրութիւնը մի երկու դար էլ շարունակւում է Կիլիկիայում, բայց այն էլ չուտով հանգելով, ամբողջ հայ ժողովուրդը ընկնում է թրքական ցեղերի լծի տակ, որ շարունակւում է մինչև այսօր հայութեան մեծագոյն մասի վրայ:

Թրքական ցեղերի դարաւոր տիրապետութիւնը բո-

վանդակ հայ ժողովրդի վրայ՝ խորապէս ազդում է և հայոց լեզուի վրայ և նրա կազմը հիմնովին յեղաշրջում: Թուրք-թաթարական լեզուները՝ ինչպէս քոլոր եւրոպական լեզուներին, նոյնպէս և հայերէնին բոլորովին հակառակ ոգի, ոճ ու շարադասութիւն ունեն, այսպէս մինչդեռ հայն ու առհասարակ բոլոր եւրոպական լեզուներն ասում են

ևս տեսի զթռչունն որ երգէր ի վերայ ծառոյն
j'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre
կամ թէ

Թերթք քրոց Լիւոնի որդւոյ զրացւոյ խնայ
les feuilles des livres de Léon fils de mon voisin
Թուրք-թաթարական լեզուները սկսելով վերջին բառից, նախորդներին ճիշտ հակառակ շարքով ասում են ազաջին ուսթինգա օթան կուշի կօրգում:

Կօնչիմին օլլի Լէվօնըն քիթաբինեն հաիրաղլարի.
այս մեղ համար բոլորովին նոր ձևը ազդում է հայերէնի վրայ և այնուհետեւ հայն էլ թուրքի նման ասում է

ծառի վրայ երգող թռչունը տեսայ:

հարեւանիս որդու Լիւոնի գրքերի թերթերը:

Այժմ արդէն խօսակցական հայերէնի ու գրական հայերէնի տարբերութիւնը անհուն է. նոքա տարբերում են միմեանցից ո՛չ միայն բառերով, հոլովումներով, խոնարհումով ու ոճերով, այլ և համաձայնութեամբ ու շարադասութեամբ. խօսակցական լեզուն աղաւաղել, փոփոխել է շատ բառեր, ստեղծել է նորերը, օտարներից վերցրել է անոտ բառամիւրք և այդ բոլորը չկայ գրական լեզուում. հոլովներն ու խոնարհումը պարզուեց, փոխուեց, նոր կանոններ աւելա-

ցան, բացառութիւնները ջնջուեցին, մինչդեռ գրական լեզուն տեղեակ չէ այս բոլորին. վերջապէս շարադասութիւնը հակառակ շարքն ունի այժմ, բայց գրական լեզուն մնում է այնպէս ինչպէս առաջ էր: Երկու լեզուների գոյութիւնը այսուհետեւ փաստ է և հնարաւոր է որոշել նրանց միմեանցից. գրական լեզուն ստանում է գրաբար անունը, իսկ ժողովրդական լեզուն աշխարհաբար:

Մենք վերելում տեսանք թէ հենց Ս. Մեսրոպի յաջորդների օրով գրական ու խօսակցական լեզուի մէջ տարբերութիւն մտել էր արդէն. բայց այդ տարբերութիւնը այնքան մեծ չլինելով՝ ուսմիկը գրագէտին հասկանում էր և գրագէտը հարկ չէր տեսնում ուսմկի լեզուին դիմելու: Դարերի ընթացքում տարբերութիւնը հետզհետեւ սաստկանալով, նրա հետ էլ գրական լեզուն հասկանալը աստիճանաբար դժուարացաւ. իսկ երբ այդ տարբերութիւնը վերջապէս այնքան մեծացաւ, որ այլ եւս անկարելի էր իրար հասկանալ, նոքա որոնք պէտք ունէին ուսմիկին խօսելու, ստիպուեցան նրա լեզուին դիմելու. և այսպէս սկսաւ աշխարհաբարը դառնալ գրական լեզու:

Յայտնի չէ թէ առաջին անգամ ի՞րը գրուեց աշխարհաբարը. իսկապէս կարելի էլ չէ հին դարերի համար որոշել այդ բանը, որովհետեւ երկու լեզուները այնպէս նման են միմեանց, որ գրեթէ խառնութիւն չը կայ. զանազան հեղինակների մօտ պատահած ինչ ինչ հասարակ բացատրութիւնները ոմանք համարում են աշխարհաբար՝ իրաւացի կամ անիրաւ կերպով: Պատմութեան մէջ յայտնի առաջին աշխարհաբար գրուածքը Շապուհ Բագրատունու Պատմութիւնն է Թ. դարից,

որը դժբախտաբար կորած լինելով, չենք կարող դադար կազմել նրա մասին. բայց ինչ էլ որ լինի, այն ժամանակի աշխարհաբարը այնքան տարբեր է այսօրուայ աշխարհաբարից և զեռ այնքան մօտ է գրաբարին, որ մենք կարողալիս գրաբար պիտի համարէինք: Աշխարհաբար գրուածքները շատանում են և աշխարհաբարը պաշտօնական բնաւորութիւն է ստանում՝ առաջին անգամ Ռուսիոյնայ տէրութեան օրով. զեռ մինչև այսօր մնում են մեր թագաւորական զիւանաւորից հրատարակուած զանազան հրովարտակներ, պատճէններ, առեւտրական զաշնագրեր, մուրհակներ են. աշխարհաբար լեզուով: Միւթար Հերացին ժ. գարում գրում է իր «Ջերմանց Միւթարութիւն» անունով բժշկական հատորը աշխարհաբար լեզուով, նոյնպէս և բազմաթիւ ուրիշ բժշկական գրուածքներ, աշուղական տաղեր են: Սովորութիւն է եղել այս շրջանի հայերէնը կոչել Միջնագարեան կամ Կիլիկեան հայերէն:

Գրաբարն ու աշխարհաբարը այսպէս միմեանցից բաժանուելուց յետոյ, իւրաքանչիւրն սկսում է անկախ կեանք վարել: Ժ. գարում մի խումբ լատին վարդապետներ (ունիթստներ) Հայաստան գալով՝ ուղում են կաթոլիկութիւն տարածել հայոց մէջ. բազմաթիւ նորմուծութեանց հետ նոքա ձեռք են երկաշում նաեւ գրաբար հայ լեզուին և տալիս են նրան մ' սոսկալի հարուած: Ստրիորէն հետեւելով լատին լեզուին և հայերէնը նրա վրայ կաղապարելով՝ նոքա հայերէնի մէջ մտցնում են բազմաթիւ լատին բառեր, լատինական քերականութիւն, նոր խոնարհումներ, նոր մասնիկներ, նոր հոլովումներ և նորելուկ համա-

ձայնութիւն: Լատինաբանութիւնը սկզբում թէեւ միայն ունիթոնների շրջանին յատուկ է լինում, բայց շուտով տարածւում է նաեւ հաւատարիմ հայերի շրջանում և վերջապէս բնդհանուր հայ գրական աշխարհի մէջ թագաւորում է:

Ժ. գարում սկսում են թուրք-պարսկական պատերազմները, որ տեւում են մինչև ժ. գարի կէսը (1639): Օսմանեան ու պարսկական բանակների անվերջանալի արշաւանքներին ասպարէզ է դառնում գլխաւորապէս Հայաստանը. չի մնում չէն տեղ որ չաւերուի, չի մնում մի որ եւ է կրթական-կրօնական հիմնարկութիւն՝ որ մոխիր չդառնայ. աւերածն ու հրկիզութիւնները մի կողմից, սովն ու ժանտախտը միւս կողմից անապատ են դարձնում մեր երկիրը. ով կարողանում է հրից ու սրից, սովից ու մահից ազատուել՝ փախչում է օտար երկիրներ, մի մասը Փոքր-Ասիա, մի մասը Լեհաստան, Ռումանիա և Եւրոպայի զանազան կողմերը. վերջապէս հասնում է Շահարաւի աւերիչ ձեռքը՝ որ 100,000 աւուր մարդիկ գերի է տանում Պարսկաստանի խորքերը: Այսպիսի մի հաւաք շրջանում կարելի էր սպասել գրականութիւն. և իրօք այս դարերում մենք տեսնում ենք բնդհանուր մեղելութիւնը թագաւորած Հայ երկրի վրայ, գրականութիւնը բոլորովին կանգնած, ժողովուրդը, վանքերը, կրօնաւորները, քարոզիչները բոլորովին փառք, մտաւոր յետին խեղճութեան. քաղաքակրթութեան ճայրայեղ անկման մէջ, գրեթէ թրքացած ու քրդացած լեզուով, սովորութիւններով, մտածողութեամբ և ներքին ուարճաքին կեանքով:

Բայց արշաւանքների, աւերածների ու ժանտախտ

ների անաւորութիւնը միտոր բարիք է՝ ծնունդ մեր ազգի համար. հայերը ցրուելով մայր երկրից՝ հեռու տեղեր և իրենց աչքը դարձնելով դէպի քրիստոնեայ ազգերը՝ օրից օր աւելի են մօտենում արեւմուտքին. մի խոչոր հայ դադթականութիւն Հայաստանից Փոքր-Ասիա անցնելով՝ զանազան քաղաքներ թափառելուց յետոյ հաստատուում է Պոլսում, ուր համետարար կեանքի աւելի ապահովութիւն կար, քան թէ բուն Մայր Երկրում, և ուր եւրոպական կեանքը աւելի չուտ պիտի մուտք գործէր հայութեան մէջ: Մի ուրիշ խումբ հայեր անցնում են նոյն իսկ ուղղակի Եւրոպա, և վաճառականութեան ու առեւտրի համար հաստատուում Եւրոպայի նոյն ժամանակի ամենակրթեալ երկրներում ինչպէս Իտալիա և Հոլանդիա: Եւրոպական կեանքի, եւրոպական քաղաքակրթութեան ամենօրեայ չփոփոխական ազդեցութիւն է գործում և հայ կեանքի վրայ, այնտեղ առաջին անգամ հայերը վերցնում են տպագրութեան արուեստը (1512 թ.) և թէեւ սկզբում խիստ դանդաղ, բայց վերջերը բաւական ընդարձակ ծաւալով տարածում հայոց մէջ: Կրթութեան, գաստիարակութեան, լուսաւորութեան պէտքը օրից օր աւելի է զգացւում. եւրոպական եռուն կեանքի շնչով տաքանում են հայոց ստոած սրտերը և փոխանակ միջնադարեան կրօնական մեռելութեան՝ ազգային ինքնաճանաչութեան, ազգային գաստիարակութեան եւ վերջապէս ազգային ինքնուրոյնութեան սերմերը ծրլում են հայոց մէջ:

ԺԷ. դարը հայոց վերածնութեան խմորման շրջանն է. ընդհանուր մեռելութեան մէջ առաջին անգամ գլուխ է բարձրացնում Բաղէշի Ամլորզու վանքը և իր

չուրջը լոյսի ցոյքեր արձակում. նրանից յետոյ սկսում է Տաթևի վանքը, որի միաբանութիւնը ձեռք է առնում հայ ուսումնական կեանքի վերանորոգութեան գործը. այդ վանքից են դուրս գալիս Մովսէս Կաթողիկոս, Առաքել պատմագիր եւն: Մովսէսը գահ բարձրանալու օրից (1629) աւելի մեծ զարկ է տալիս նոյն վանքի միաբանութեան ուսումնասիրական ջանքերին և Տաթևի վանքի օրինակով մի դպրոց էլ հաստատում է Յովհաննայ վանքում, որը իր յաջորդ Փիլիպպոս կաթողիկոսը փոխադրում է Էջմիածին և այդ օրից սկսում է Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցը: Էջմիածնի հետ միաժամանակ բացւում է հեռու Պարսկաստանում, Նոր-Ջուղայում Ամենափրկչեան վանքի դպրոցը, շուրհիւ նշանաւոր Կեսարացի Սաչատուր վարդապետի, որ նոյն վանքում բաց է անում նաեւ հայկական տըպարան:

Վերածնութեան շարժումների մէջ պէտք չէ մոռանալ և երկու մեծ դէմքեր, որոնք թէեւ գործում են արեւմուտքում, բայց գործում են հայի համար և հայի կրթական կեանքին նոր ուժ տալիս, զոքա են Ոսկան վրդ. Երեւանցի († 1674) և Երեմիա Չէլէպի Բէօմլըճեան († 1695): Ոսկանը՝ հայ տպագրութեան եռանդուն այդ գործիչը, ման է գալիս քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր. Ն. Ջուղա, Էջմիածին, Ամասիոյում, Վենետիկ. Մարսէյլ, տպարաններ հաստատում այդ քաղաքներում, զարգացնում հայ տպագրութեան արուեստը, տասնեակներով գրքեր հաղարւոր օրինակներով տարածում հայոց մէջ և վերջապէս իր սիրած գործի համար նահատակւում: Երեմիա Չէլէպի այն հմուտ աշխարհական հեղինակն է, որ Պոլսում

սկսում է հայկական առաջին գրական շարժումները, բաց անում տպարան, գրում բաղմամբիւ հեղինակութիւններ և իբրնախակարապետ հանդիսանում Պոլսահայ բաղմարդիւն գրականութեան:

ԺԸ. դարի սկզբում երկու հոյակապ անձնաւորութիւններ ձեռք են առնում հայ կեանքի վերածնութեան գործը. առաջինը Խարայէլ Օրի արեւելքում Ղաւրաբաղի սարերում տեղացի քաջ ժողովրդի հետ երկնում է Հայաստանի ազատութեան գաղափարը. Ղաւրաբաղը ապստամբում է և Դաւիթ բէգը կանգնում է հայկական անկախ իշխանութիւն: Երկրորդը Մխիթար արքայ՝ Սեբաստիայից Պոլիս, այստեղից Եւրոպա անցնելով՝ Վենետիկի փոքրիկ կղզեակի մէջ վերածնում է հայ գրականութիւնը: Բաղէշի, Տաթևի, Էջմիածնի և Նոր-Ջուղայի դպրոցները տեւական չէին եղել. նոքա շատ կարճ կեանք էին ունեցել և մի փոքր ժամանակ փայլելուց յետոյ՝ հանգել էին: Մխիթարը այնպիսի հիմքերի վրայ է դնում գործը, որ նա օրից օր զարգանում է և իբրեւ մի լուսաւոր աստղ փայլում է հայկական խաւար հորիզոնի վրայ: Վենետիկից նախ մաքրում են հայերէն լեզուն իր յետնադարեան կեղտերից և իր անկումից բարձրացնելով վերականգնում են նրա հարազատ վիճակը. Եւրոպական ընտիր գրական երկերով ու բաղմամբիւ գիտական ու հայագիտական աշխատութիւններով նոքա ձոխացնում են հայ ազգատիկ գրականութիւնը: Հայ գրական վերածնութիւնը արդէն կատարուած փաստ է և այստեղից սկսում է հայոց նոր գրականութիւնը:

Այն ժամանակ երբ Մխիթարն ու Մխիթարեանները սկսան իրենց գրական գործունէութիւնը, հայեւ

րը, ինչպէս գիտենք, ունէին երկու լեզու. առաջին գրաբարը, որ վաղուց մեռած, բայց յետին լատինացած ձևով կենդանի էր գրքերում. և երկրորդ աշխարհաբարը՝ որ բաղմամբիւ ու բաղմազան բարբառներով խօսւում էր հայ ժողովրդի բերանում: Յանկալի էր որ Մխիթարեանները հենց առաջին անգամից ձեռք երկարէին դէպի կենդանի խօսակցական լեզուն և մաքրելով ու յղկելով պատրաստէին մեր գրական լեզուն. բայց ոչ Մխիթարը և ոչ նրա յաջորդները, ուրոք հակառակ իրենց յառաջդիմական ցանկութիւններին, սոգորուած էին խոր միջնադարեան ոգիով, երբեք չուզեցին կատարել այդ միանգամայն դժուարին գործը: Նոքա առաջնորդ վերջրին հին հայ դասական հեղինակներին, աւելի յետոյ նաեւ յոյն ու լատին գրականութեան դասական հեղինակներին, և աշխատեցին ամէն բանով հետեւել նրանց: Այստեղից սկսում է մեր նոր գրականութեան առաջին շրջանը, որ կոչւում է կեղծ դասական ԵՐԶԱՆ (դրաբար գրականութիւն) և տեւում է գրեթէ 150 տարի, ԺԸ. դարի սկզբից մինչև ԺԹ. դարի կէսը:

Վենետիկի դպրոցի օրինակը ազդում է ընդհանուր հայոց վրայ. նրանց օրինակին հետեւելով կրթութիւն տարածելու և միւս կողմից նոցա կաթողիկական ջանքերի դէմ կռուելու համար սկսում են բացուել առաջին հայ դպրոցները: Մինչև այն ժամանակ ոչ մի տեղ ոչ արեւելքում և ոչ էլ արեւմուտքում չկար իսկական մտքով հայ դպրոց. մի որ և է արեւմուտքում կամ խալիֆա, որ գրել կարգալու մասին քիչ ու միչ տեղեկութիւն ունէր, վարձում էր բաղմարում կամ խաներում ինչ որ կեղտոտ խանութ, ու մի քանի աշակերտներ

և մինչդեռ առաջինը ներկայացնում էր բաւականին մաքուր և, կարող ենք ասել, մի մեծ շրջանի համար հասարակաց լեզու, վերջինը միայն Պոլսի ռամիկների մէջ գործածական գոհհիլ լեզուն էր, աղաւաղուած ձեւերով ու բազմաթիւ թուրքերէն բառերով լի, ազգի մեծամասնութեան համար գրեթէ անհասկանալի։ Այդ ռամիկ լեզուով գրուած են առաջին անգամ հայերէն լրագրիւնները։ Եւ որովհետեւ լրագրութիւնը այսպէսով հանդիսանում է իբրեւ աշխարհաբարի տարածող, հարկ է մի քիչ աւելի ընդարձակ կերպով խօսել լրագրութեան վրայ։

Հայ լրագրութիւնը, ինչպէս տեսանք ծնունդ Հնդկաստանում Տէր Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանի միջոցով։ Այս քահանան բնիկ Պարսկաստանցի էր, ծնուած 1750 թ Շիրազ քաղաքում. քահանայ ձեռնադրուելուց յետոյ մի շարաթուայ մէջ կորցրեց իր երկու սիրելի որդիներին. նոցա մահը սաստիկ ազդեց տարաբախտ հօր վրայ և նա իր որդեկերանց զերեզմանին մօտ լինելու համար, առանձնացաւ քաղաքից 2 ժամ հեռու Բաբաքուն սարի զէրվիշների վանքը, այդ զէրվիշների կարգը մտնելով նա ճգնեց 7 տարի և լացաւ իր որդեկերանց վրայ, որ թաղուած էին լեռան ստորոտի գերեզմանատնում. իր ընտանիքի աղաչանքով 7 տարի յետոյ հազիւ զիջաւ թողնել վանքը եւ նորից քաղաք վերադառնալ, որտեղից էլ քահանայական պաշտօնով անցաւ Մազրաս 1784 թուին։ Այստեղ 1789 թուին բաց արաւ հայկական տպարան, որի տառերը ինքն էր փորագրել ու ձուլել, ինչպէս որ գրաշարն ու տպողն էլ ինքն էր։ Շմաւոնեանը հրատարակեց մի խումբ տետրակներ, պատմութիւններ, կրօ-

նական բովանդակութեամբ գրքեր և վերջապէս տպարանին մի մշտական գործ տուած լինելու և միւս կողմից ազգին օգտակար ընթերցանութեան նիւթ մատակարարելու համար որոշեց հրատարակել Ազգարար թերթը, որի առաջին համարը գուրս եկաւ 1794 թ. հոկտ. 16։ Նա իր համար իբր օրինակ էր վերցրել անգլիերէն մի թերթ՝ որ սկսել էր հրատարակուել Մազրասում մի ամիս առաջ։ Ազգարարը սկզբում ունէր միայն 28 բաժանորդ՝ և նրա բովանդակութիւնն էր նշանաւոր մարդկանց կեանքը, պատմութիւններ, ատկներ. սակարան, հայ և անգլիական օրացոյց, գրական հառուածներ ևն։ Նրա լեզուն գրաբար էր։

Հայոց առաջին թերթը 3 տարի միայն ապրեց և 1796 թուին վերջացաւ. այս թուից քիչ յետոյ երեւում է վախճանուեց նաեւ նրա հիմնադիրը։

Հնդկաստանից յետոյ լրագրութիւնը անցաւ վենետիկ. 1800 թուին Հ. Ղուկաս Խնճիճեանը սկսաւ հրատարակել Տարեգրութիւն անուն թերթը, որ տարին մի անգամ էր լոյս տեսնում և նոյն տարում պատահած զէպքերի ամփոփումն էր։ Տարեգրութիւնը շարունակուեց մինչեւ 1802. այս թուին զաղարեցնելով թերթի հրատարակութիւնը, Հ. Ղուկաս Խնճիճեանը յաջորդ 1803 թուից սկսաւ հրատարակել Եզանակ Բիւզանդեանը, որ նոյնպէս տարեկան մէկ անգամ էր գուրս գալիս և որի հրատարակութիւնը տեւեց մինչեւ 1820։ 1812 թուին զարձեալ Վենետիկում Պոլսոյ Արշարունեաց ընկերութեան նպաստով հրատարակուիլ սկսաւ Դիտակ Բիւզանդեան երկշաբաթաթերթը, որի խմբագիրն էին Հ. Գրիգոր վրդ. Գապարաճեան և ուրիշները։ Այս թերթն էլ տեւեց մինչեւ 1816։ Այնուհետեւ

մի քանի տարի հայերը զուրկ են լրագրութիւնից: 1831 թուին Պոլիս էր եկել Ալէքսանդր Բլակ անունով ֆրանսացին և սկսել էր հրատարակել *Moniteur otto-*
man անունով ֆրանսերէն լրագիրը, իբրեւ Բ. Դրան առաջին պաշտօնական թերթը. յաջորդ տարին սկըս-
ւում է նոյն նպատակով Թաֆվիմի վաֆայի թուրքերէն
թերթը. խմբագրութիւնը միաժամանակ որոշում է և
հրատարակել նոյն թերթի հայերէն թարգմանութիւնը,
անունը դնելով Թաֆվիմի վաֆայի, լրոյ գիր, որ յետոյ
դարձաւ «Լրոյ գիր մեծի տէրութեանն Օսմանեան».
Այս թերթը երկուսն էր չարաթական մի անգամ և
պարունակում էր միայն տեղական լուրերը: Նա ծա-
րեց միայն մի տարի (1832—3) և թէեւ բովանդակու-
թեան կողմից շատ ոչինչ թերթ էր, բայց և այնպէս
վայելում է առաջին Պոլսահայ թերթը լինելու պա-
տիւր:

Այս թերթի լեզուն ինչպէս ասացինք, Պոլսահայ
ռամիկ լեզուն էր, ոչ միայն աղաւաղեալ բառերով ու
ձեւով և թուրքերէն բառերով խառն, այլ մինչեւ իսկ
բազմաթիւ ուղղագրական սխալներով լի: Առաջին ան-
գամ լեզուի մաքրութեան վրայ ուղղորդութիւն է դարձ-
նում Զմիւռնիոյ անդրանիկ հայ թերթը Շտեմարանը,
որ ամերիկեան բողոքական միսիոնարները հրատարա-
կութիւնն էր: Այդ միսիոնարները առաջին անգամ
մուտք էին գործել Զմիւռնիոյ հայոց մէջ և հետեւելով
իրենց սկզբունքին՝ ձեռք էին առել ժողովրդական լե-
զուն: Իրենց սեպական տպարանում նոքա 1839 թ.
յունուար 1ին հրատարակել սկսան Շտեմարան անու-
նով հայերէն զիտական—կրօնական թերթը, որի նը-
պատակն էր տարածել հայոց մէջ բողոքական կրօնը:

Շտեմարանի խմբագիրը յայտնի չէ, այս միայն գի-
տենք որ Վաղարշակ Սարգիս Յովնանէսեանը 4 տարի
չարունակ Շտեմարանի գլխաւոր թարգմանին է եղել
և անգլիական ու ամերիկեան թերթերից թարգմանու-
թիւններով լցրել է Շտեմարանը: Թէ ինչքան տարած-
ուեց Զմիւռնիոյ թերթը և ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ
նա հայ հասարակութեան վրայ, այդ մենք չգիտենք.
բայց այս անենք որ Շտեմարանն եղաւ հայոց առաջին
պատկերագրագ, ժողովրդական ու գիտական թերթը և
հայ թերթերից ամէնից երկարակեացը, որովհետեւ
նա մինչեւ այսօր էլ չարունակւում է Պոլսում Աւետա-
բեր անունով. վերջին անունը ստացաւ 1855 թուին,
երբ նա Զմիւռնիայից Պոլիս փոխադրուեց:

Այսպէս ուրեմն բողոքական միսիոնարները զուրս
են գալիս մեր մէջ իբրեւ աշխարհաբար լեզուի կանո-
նաւորութեան ու կոկոնելուն առաջին պատճառ. և նու-
ցանից յետոյ սկսում են օրից օր շատանալ հայ թեր-
թերը թէ Պոլսում և թէ Զմիւռնիայում, աշխատելով
հետզհետէ մաքրել ու պատրաստել աշխարհիկ նորգը-
րական լեզուն: Այս թերթերն են Շտեմարանից ան-
միջապէս յետոյ Աղաբար Բիւզանդեան, Յայտարար
գիր լրոյ՝ Պոլսում և Արշալոյս Արարատեան Զմիւռ-
նիայում, երեքն էլ 1840 թուից: Արշալոյս Արարատ-
եանը որ տուեց 1840 թուից սկսած մինչեւ 1886 թ.
գրեթէ անընդհատաբար, հայ թերթերից առաջինն է,
որ միացնում էր իր մէջ՝ պահանջուած բոլոր արժա-
նաւորութիւնները. նրա հիմնադիր—խմբագիրը Ղուկաս
Պաղապարեան և նրա յաջորդները՝ Սաւաթանեան ու
Յարութիւն Սվաճեան՝ ուղղամիտ, համարձակ և եռան-
դուն հրապարակախօսներ էին և ամէն ջանք ի գործ

գրին իրենց թերթը տեղացի եւրոպական թերթերին հաւասար աստիճանի վրայ դնելու: Արշալոյսը գրեթէ միշտ ազգային շարժման վարիչն էր. նա տոտաթ թըղթակցութիւններ ունէր ամէն մի հայ գաղութից, ըսկըսած Ձինասաանից մինչեւ Աւստրիա և այս բոլոր երկրների մէջ ցրուած հայոց համար նա իրր մի կապ էր: Զմիւռնիացիք մինչեւ այսօր էլ իրաւունք ունին պարծենալու իրենց այս ընտիր թերթով:

1843 թուին Հ. Գ. Այվազովսքի Վենետիկում սկսաւ հրատարակել Բազմավէպ ամսագիրը, որ մինչեւ այսօր էլ կենդանի է և աշխարհաբարի զարգացման ու գրաբարի միջոցով կոկուելուն բաւական նըպաստել է:

1846 թուին Պոլսի հայոց պատրիարքարանը որոշեց ունենալ սեպհական պաշտօնական թերթ և սկսաւ հրատարակել Սուրհանդակ Կոստանդնուպոլսոյ շաբաթաթերթը. խմբագրութիւնը յանձնուեց Տէրոյենց պատուելիին և Մկրտիչ Աղաթօնին, որոնք նոյն ժամանակի ամէնից նշանաւոր և ամէնից ուսեալ անձերն էին: Թերթը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ շնորհիւ իր հարուստ բովանդակութեան և կանոնաւոր ուղղութեան. նա պարունակում էր ազգային լուրեր, պատրիարքարանի կարգադրութիւնները, հայկական թղթակցութիւններ ևն: Սկզբնաւորութիւնից 6 ամիս յետոյ թերթը իր անունը փոխելով կոչուեց Հայաստան: 1849 թուին Տէրոյենցը հրաժարուեց խմբագրութիւնից և խմբագրութիւնը անցաւ նոյն ժամանակի Ազգային Գերագոյն ժողովին: Հայաստանը աւելցւեց մինչեւ 1852 և զաղբեցաւ. բայց միւսնոյն թուին իր խմբագիրն երից մէկը՝ Կարապետ Իւթիւճեան արտօնութիւն ստա-

նալով սկսաւ հրատարակել Մասիս թերթը՝ իբրեւ շարունակութիւն Հայաստանի: Մասիսի տեղը բռնեց յետոյ Արեւելքը, որին յաջորդեց Բիւզանդիոնը: Սուրհանդակ—Հայաստան—Մասիս—Արեւելք—Բիւզանդիոն շարքը իբրեւ մի անընդհատ յաջորդութիւն, միեւնոյն ուղղութեամբ և ոճով շարունակեցին հայերէն լեզուի մշակման գործը: Այդ շարքը, մանաւանդ Մասիսը, հայ մտքի մեծագոյն աշխատանոցն էր, այնտեղ ստեղծուեցան, առաջարկուեցան, քննադատուեցան, կազմուեցան և քաղաքացիութեան իրաւունք ստացան բազմաթիւ հայերէն նոր բառեր, գիտական, գրական, ուսումնական ու հասարակական կեանքի վերաբերեալ բառեր, պաշտօնական լեզուի դարձուածներ և եթէ այսօր հայ յերս ունինք քիչ մշակուած լեզու, կանոնաւոր գիտական ու պաշտօնական լեզու, այդ պարտական ենք գրել-խաւորապէս Մասիսին:

Տաճկահայոց մէջ գրակ անութիւնը զարգանալ է սկսում 1848ի Ֆրանսական յեղափոխութիւնից յետոյ և անմիջապէս նորա ներշնչած գաղափարների ազդեցութեան տակ: Մի խումբ երիտասարդներ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար Պոլսից անցել էին Փարիզ, 1846 թուին Պաղուայից այստեղ էր փոխադրուել Մուրատեան վարժարանը, որի շուրջը հաւաքուել էին Հ. Գ. Այվազովսքի և Վենետիկեան հայերից ուրիշները: Բիւզ քիչ այստեղ՝ ստեղծուեց մի գեղեցիկ շրջան. Փարիզը ներկայացնում էր հայ ազգի գլխաւոր ուժերի հաւաքման տեղը. այնտեղ էին Նահապետ Ռուսինեան, Կարապետ Իւթիւճեան, Գ. Այվազովսքի, Խորէն Նար Պէյ, Ծերենց, Ստեփան Ոսկան ևն: Սոքա ականատես էին այն շարժումներին, որոնք պատրաստեցին Ֆրան-

սական յեղափոխութիւնը, Թիէն, Գիզօ, Լամարթին, Հիւզօ, Շատոպրիան և այլ այսպիսի հռչակաւոր անձեր նրանց ուսուցիչներն եղան. նոցա ազատ, ժողովրդասէր, անկախ բնաւորութիւնը թափանցեց իրենց սրբտերում: Վերջապէս պայթեց յեղափոխութիւնը. հայ երիտասարդները տեսան և այդ արիւնոտ օրերը և նոքա այնտեղ՝ այդ արեան մէջ՝ ուխտեցին նուիրել իրենց անձը հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործին: 50ական թուականներին Փարիզում հրատարակուել են սկսում երեք հայ թերթեր. Մասեաց Աղանի, Արեւելք և Արեւմուտք, առաջինը Գ. Այվազովսկու և Ս. Գալֆայեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած նուիրուած էր հայ գրական ու կրթական գործին, իսկ միւս երկուսը Ստեփան Ոսկանի խմբագրութեամբ նուիրուած էր հայ ժողովրդի ազատագրութեան հարցին: Ստ. Ոսկանը՝ մի եռանդուն երիտասարդ, նախ ուսանող էր Փարիզում. 1855 թուին հիմնարկելով Արեւելք թերթը, նա հենց առաջին օրից յայտարարեց թէ ինքը ազատութեան, ժողովրդի դատին կողմնակից, ազաների շահատակութեանց ոխերիմ հակառակորդ պիտի հանդիսանայ. նա չպիտի չողքորթէ հարստութեան ու շահի ակնկալութեան տակ ու միւս թերթերի նման ճշմարտութիւնը չպիտի ծածկէ. քննադատութիւնը, յանցաւորի դատափետութիւնը, մերկացումները նրա նպատակը պիտի լինեն: Եւ իրօք Ստ. Ոսկանը անխնայ քննադատեց Մուրատեան կտակի հարցը, ազգային պատրիարքարանը, իշխանաւորների կամայականութիւնները, պաշտօնեաների ապիկարութիւնը եւն. բայց իր ազատախօսութեան և նիւթականի սրղութեան պատճառով Արեւելքը փակուեց 1856 թ.:

Թերթին համակրող 11 հոգի մի քանի տարի յետոյ տեղագրութեան ծախքը իրենց վրայ առնելով հիմնարկեցին Արեւմուտք թերթը (1859) դարձեալ Ստ. Ոսկանի խմբագրութեամբ. բայց այս անգամ յարատեւութիւնը աւելի կարճ եղաւ. հենց հիմնադիրները դժգոհ էին խմբագրի անսանձ լեզուից և պահանջում էին չափաւորել. ներքին վէճերի շնորհիւ Արեւմուտքը փակուեց մի տարուց յետոյ. 4 տարի ետք նորից բացուեց և 1865ին վերջնականապէս փակուեց՝ հայ հրապարակախօսական ասպարէզի վրայ մի նշանաւոր գիտաւորի զերը կատարելով:

Փարիզի մտաւոր ուժերը վերագարձան Պոլիս և սկսան իրենց գործունէութիւնը, նոքա պատրաստեցին հայ ժողովրդի մէջ այն շարժումները՝ որոնց արդիւնքն եղաւ Տաճկահայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը (1860), Արեւմտեան հայոց ժողովրդական ազատագրութեան և ինքնաճանաչութեան զարգացման առաջին նշանը: Այդ օրից սկսում է գրական այն եռուն կեանքը, որ այժմ արդէն հանգել է:

Մինչդեռ գրական այս շարժումները տեղի էին ունենում Տաճկահայոց մէջ (Պոլսում), արեւելքում շարժման պատրաստութիւններ տեսնում էին եւ Ռուսահայերը:

Գրական շարժումը Ռուսահայոց մէջ աւելի ուշ սկսաւ քան Տաճկահայոց մէջ: Ռուսահայերը երկար ժամանակ կերակրուեցան Տաճկահայոց գրականութեամբ, գործ ածելով այն թերթերն ու գրքերը՝ որ հրատարակուում էին Պոլսում, Զմիւռնիայում կամ Վիեննայում, մեծ մասամբ գրաբար: Ռուսահայոց առաջին դպրոցը բացուեց միայն 1810 թուին. դա Ստոր-

խանի Աղաբաբեան վարժարանն էր, որը հիմնեց Աղաբաբեան հարուստ անձը՝ Եփրեմ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ. այս դպրոցի վարիչն ու հայկաբան վարժապետն էր Պոլսեցի նշանաւոր վարժապետ Սերովբէ Պատկանեանը. սոյն դպրոցի աշակերտներէն է Յարութիւն վրդ. Ալամդարեանը՝ որ մենք կը տեսնենք կեղծ դասական հեղինակների շարքում: 1816ին բացուելով Մոսկուայի Լազարեան ձեւմարանը և 1824ին Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրանոցը՝ Ռուսահայերն ունեցան ընդ ամէնը 3 վարժարան: Այս դպրոցներն աւարտող աշակերտները աշխատում էին մտնել աւելի բարձր դպրոցներ և համալսարանական կրթութիւն ստանալ: Ռուսահայոց յաճախած առաջին համալսարանական քաղաքներն եղան Դորբաու, Մոսկուա և Պետերբուրգ: Դորբաուի համալսարանի առաջին հայ ուսանողը եղաւ Խաչատուր Աբովեանը, որ Պարբոտի շնորհիւ մտաւ նոյն համալսարանը 1830 թ. և աւարտեց 1836 թ.: Աբովեանը քաջալիրուած այն սիրալիր ընդունելութիւնից որ նա գտաւ Դորբաուում. իր հետ քաջեց նաեւ Նազարեանցին և այդ երկուսը եղան ռուսահայ աշխարհիկ գրականութեան ռահվիրաները. նոցա յաջորդեցին ուրիշները և այսպէս կազմուեց Դորբաուի հայ ուսանողութիւնը:

Կովկաս անցնելով Աբովեանը սկսեց իր գործունէութիւնը. բայց չյաջողելով իր մանկավարժական ծրագրներում՝ դիմեց գրականութեան: Նոյն ժամանակ, ինչպէս գիտենք, Տաճկահայերը ունէին արդէն գրականութեան բարձրացած աշխարհիկ լեզու, հրատարակում էին Շտեմարան, Աղգարար Բիւզանդեան, Յայտարար գիր լրոյ և մինչեւ իսկ Արշալոյս Արարատ-

կանի պէս արժանաւոր մի թերթ: Աբովեանը որ գըրաբարն իբրեւ ժողովրդին անհասկանալի լեզու մի կողմն էր թողել և ուղում էր տալ հասարակութեան համար հասկանալի լեզու կարող էր և պէտք էր վերցընել արեւմտեան գրական լեզուն, որ փոքր ջանքերի շնորհիւ կարող էր հասկանալի դառնալ Կովկասի հայերին: Բայց Աբովեանը այդ չարաւ. գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ նա անտես անելով տաճկահայ բարբառը, ձեռք առաւ Երեւանի բարբառը և գրեց 1842 թ. Վէրք Հայաստանի վէպը նոյն ժողովրդական բարբառով:

Շտեմար մինչեւ վերջերս համարում էին Աբովեանին իբրեւ Ռուսահայոց առաջին գրողը և արեւելեան աշխարհիկ գրականութեան հիմնադիրը. բայց այս կարծիքը արդէն պէտք է մի կողմ դնել: Աբովեանից առաջ եղել են ուրիշներ որ գրել են ռուսահայ աշխարհիկ բարբառով. Մոսկուայում տպուած է վիճաբանական մի գրութիւն, որ չնայած Աբովեանից աւելի հին լինելուն՝ նրանից աւելի մաքուր լեզու ունի: Ժողովրդական նշանաւոր երգիչ Սայեաթ-Նովան զեռ 1752ին գրում էր Թիֆլիսի ժողովրդական բարբառով իր գեղեցիկ աշուղական բանաստեղծութիւնները: Բայց ինչպէս Սայեաթ-Նովայի երգերը, նոյնպէս և Աբովեանի Վէրքը երկար ժամանակ մնացին առանց նշանակութեան. Վէրքը իբրեւ ձեռագիր մնաց Աբովեանի տանը և առաջին անգամ լոյս տեսաւ 1858ին, երբ Ռուսահայոց գրականութիւնը արդէն հաստատուն հիմքերի վրայ էր դրուած, կար աշխարհաբար թերթ, հրապարակախօսութիւն, բանաստեղծութիւն, այսպէսով Վէր-

քը աշխարհաբարի կազմութեան համար իրականութեան սէջ ոչինչ մասնակցութիւն չունեցաւ:

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս Տաճկահայոց գրականութիւնը սկսել էր Պոլսի ռամիկ բարբառով, նոյնպէս էլ Ռուսահայոց գրականութիւնը սկսում էր առաջին անգամ Թիֆլիսի, յետոյ Երեւանի ռամիկ բարբառով, իսկ Ռուսահայոց մաքուր գրական բարբառը սկսում է առաջին անգամ Մոսկուայում: Այստեղ Լազարեան ճեմարանում ամէն տեղից հաւաքուած հայ աշակերտները սովորական գործածութեան մէջ հետզհետէ կոկում են իրենց լեզուն և կամաց կամաց այդ կոկուած մաքուր լեզուն դառնում է խօսակցական ընդհանուր լեզու նոյն դպրոցի սաների մէջ: Լազարեան ճեմարանի ուսանողները ճեմարանն աւարտելուց յետոյ անցան Դորքատ, այստեղ գերմանական ուսանողների օրինակով կազմեցին ուսանողական ընկերութիւն և ուսանողական եռանդով տոգորուած սկսան երգել ուսանողի կեանքը, սէր, գինի և հայրենիք: Թէեւ երգերի մեծ մասը թարգմանական էր և գրական տեսակէտից չուներ առանձին արժանիք, բայց նոքա այն մեծ արժանիքն ունէին որ Ռուսահայոց առաջին աշխարհաբար տաղերն էին գրուած այն մաքուր գրական լեզուով որ պատրաստուել էր Լազարեան ճեմարանում: Այս երգերը տարածուեցան Հայոց մէջ, ոմանք մինչեւ իսկ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս, ինչպէս է Գեորգ Դոգոխեանի գեղեցիկ «Միծեռնակը», և իրենց հետ տարածեցին գրական ուսահայ բարբառը:

1843ին՝ Վէրք Հայաստանիից միայն մի տարի յետոյ Զմիւռնիայում դարձեալ բողոքական միսիոնարներին չնորհիւ լոյս տեսաւ Ռուսահայ գրական լեզուով

Սաղմոսը, որից մի փոքր նմոյշ աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ.)

«Թող Աստուած վերկենայ՝ նորա թշնամիներն ցրվին և նորա երեսիցն փախչին նորանք՝ որ ասում են նորան:

«Ինչպէս որ ծուխն փշանումէ, փչացրո՛ւ նորանց. ինչպէս որ մոմն հալւումէ կրակի առաջին, թող ամպարիշտներն կորչին Աստուծոյ երեսիցն (Սղ. Կէ. 1—2):»

1846 թուին հրատարակուել սկսաւ ուսահայոց անդրանիկ թերթը «Կովկաս»: Փոխարքայ իշխան Վոռնցովը հիմնելով ուսերէն Կովկաս պաշտօնական թերթը, ցանկացաւ որ նոյնը նաեւ հայոց լեզուով հրատարակուի և այս հրատարակութեան գործը յանձնեց Լազարեան ճեմարանի աւարտողներից Յակոբ Արզանեանցին, որ իրեն օգնական առաւ Կարնեցի Յակոբ վարժապետ Կարինեանցին: Կարինեանը ձեռք առնելով թերթի խմբագրութիւնը և իր հետ վերցնելով նաեւ Մ. Պատկանեանին սկսաւ թերթի հրատարակութիւնը, որի առաջին համարը լոյս տեսաւ 1846 թ. յունվար 12ին: Թերթի լեզուն գրաւար էր և պարուսնակում էր տեղական լուրերը, մեծ մասով թարգմանուած Կովկասից. նա տեւեց մինչեւ 1848 և փակուեց կառավարութեան հրամանով: Երկու տարի յետոյ 1850 թ. հրատարակուել սկսաւ Ռուսահայոց առաջին աշխարհաբար թերթը Արարատը Թիֆլիսում: Թերթի հիմնադիրն էր Գաբրիէլ քհ. Պատկանեանը, որ այսպէսով դառնում է Ռուսահայ աշխարհիկ գրականութեան ամենաառաջին հեղինակներից մէկը: Արարատը շատ կարճ կեանք ունեցաւ. նա դադարեց 1851ին.

բայց գրականութեան հիմքը արդէն գրուած էր:

Նոյն տարին ասպարէզ է իջնում Ստեփաննոս Նազարեանը՝ հրատարակելով ճառ յաղագս փորձառական հոգեբանութեան գրաբար գործը, որի յառաջաբանի մէջ կոչւ է յայտարարում գրաբարի դէմ: Երկու տարի յետոյ սկսում է նա իր աշխարհաբար գործերը, Առաջին Հոգեդէն կերակուր, վարդապետարան Կրօնի և ճանդէս նոր հայախօսութեան, որոնք հրատարակւում են 1853ին: 1855ին լոյս է տեսնում Պետերբուրգում հայ ուսանողների հաւաքական մի գործը, որ պարուծութիւններ, հրատարակիչ խումբը՝ որ Գորբատի ու ծովափնային, հրատարակիչ խումբը՝ որ Պետերբուրգ փոխադրուած, սանդղական խումբն էր Պետերբուրգ տետրակը, ուր տարին լոյս տեսաւ նոյնի երկրորդ տետրակը, որ կար նաեւ Ռ. Պատկանեանի Մայր Արաքսին, որ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլ և Կովկասում ու հեռու Տաճկաստանում ազգային փրկելի երգ դարձաւ:

Հասնում է 1858 թիւը, որով սկսում է Ռուսահայոց գրական կեանքի մի շատ բեղմնաւոր շրջանը. Մոսկուայում Նազարեանցը սկսում է հրատարակել Հիւսիսափայլ թերթը. իբրեւ հակառակող ոյժ իր ազատամտական սկզբունքներին՝ իսկոյն հիմնում են Մոսկուայում ձուլաբաղը և թիֆլիսում Մեղու Հայաստանին: Այս թերթերում ասպարէզ են իջնում ուսանողական և Սմբատ Շահազիլ:

Նազարեանի անուան ու ժամանակի հետ կապւում

է երկու խոշոր երեւոյթ հայկական գրական կեանքի մէջ. դոքա են՝ աշխարհաբարի վերջնական բաժանումը գրաբարից և արեւելեան բարձրագոյն բաժանումը արեւմտեանից:

Ամէն ազգի մէջ նկատուած երեւոյթ է որ երբ մի հին լեզու այլ եւս գործածութիւնից ընկնում է և նոր լեզուն նրա տեղն է անցնում, հնասէր գիտնական մարդիկ որ ճանաչում են հին լեզուի յարգն ու ճաշակը, չեն կարողանում միանգամից բաժանուել նրանից և ամէն ջանք գործ են դնում հինը վերանորոգելու. բացւում է հնի և նորի, պահպանողականութեան ու ազատամտութեան կոխը: Հնեքը սկզբում ուժեղ գիւմադրութիւն են ցոյց տալիս, կարողանում են միաժամանակ հին լեզուի յիշատակը վառ պահել, բայց իրենց յաջողութիւնը վաղանցուկ է. նոքա օրից օր ընկնելով՝ վերջապէս յաղթւում են նորերից և նոր լեզուն գերաւում է հնի բոլոր ասպարէզները: Այս ընդհանուր ճակատագրական օրէնքը տեղի պիտի ունենար և մեր մէջ:

Գրաբարեանութիւնը հայոց մէջ նոր ժամանակների երեւոյթ չէ. դեռ միջին դարերից, երբ արդէն աշխարհաբարի ու գրաբարի բաժանումը խօսակցական լեզուի մէջ կատարուած փաստ էր, սկսել էր, ինչպէս բնական էր, գիտնականների մէջ մի շարժում դարձնել խօսակցական լեզու դարձնելու. մի բառով սկսել էր գրաբարեանութիւնը: Առաջին գրաբարեան շարժումները մասին տեղեկութիւն ստանում ենք մենք Կիրակոս պատմագրից, որ խօսում է Ներսէս Շնորհալու ջանքերի մասին աշխարհաբար խօսակցական լեզուն

ժողովուրդը այժմ խոսում է 27 գաւառաբարբառ, որոնք բաժանւում են երկու զխառոր տիպի. առաջին տիպի բարբառները զանազանւում են միւսներից այն բնորոշ յատկութեամբ՝ որ ներկայ ժամանակը կազմում են ում կամ իս վերջաւորութեամբ. ինչպէս՝ բերում եմ, լալիս եմ. իսկ երկրորդ տիպի բարբառները սրանց տեղ գրծ են ածւում կը, կու մասնիկները ինչպէս՝ կը բերեն, կուլամ: Առաջին տիպի բարբառները, որոնք անյարմար անունով կոչւում են արեւելեան բարբառներ, շատ սակաւաթիւ են և գտնւում են Կովկասում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում: Իսկ երկրորդ տիպի բարբառները, որոնք նոյնպէս անյարմար անունով կոչւում են արեւմտեան բարբառներ, խիստ բազմաթիւ են և շատ տարածուած, նրանք գտնւում են ամբողջ Տաճկահայաստանում, Փոքր-Ասիայում, Եւրոպական Տաճկաստանում, Բուլղարիայում, Ռումանիայում, Աւստրիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Իտալիայում, Եգիպտոսում և Ամերիկայում: Արեւելեան բարբառների թիւը միայն 8 է, իսկ արեւմտեան բարբառները 19 հատ են:

Պէտք չէ կարծել թէ ամէն արեւելեան բարբառ գտնուում է Կովկասում և Պարսկաստանում և կամ թէ ամէն արեւմտեան բարբառ գտնուում է Տաճկաստանում և գաղթավայրերում . ընդհակառակը խօսակցական արեւելեան բարբառները, ինչպէս ասացինք, խիստ քիչ տեղ են բռնում և արեւմտեան բարբառները խօսուում են նաեւ Ռուսահայոց մեծ մասի կողմից . ինչպէս խրիմ, նոր-նախիջեան, Կարս, Ախալցխա, Ախալքալաք, Աղեքսանդրապոլ, Ապարան, որոնք արեւմտեան բարբառներով են խօսում: Սրան հակառակ արեւելեան

բարբառներն էլ տարածուած են Տաճկահայոց մի փոքրիկ շրջանում. այսպէս Բայազիտ և Զմիւռնիոյ շրջականներում մի քանի գիւղեր խօսում են Երեւանի ու Ղարաբաղի բարբառները:

Յիշեալ 27 բարբառները միայն խօսակցական լեզու էին սկզբում և գրականութեան մէջ մաս չունէին, գրաբարը իբրեւ ընդհանուր գրական լեզու թաղաւորում էր ամէն տեղ: Երբ աշխարհաբարը ուղեց գրականութեան բարձրանալ, նախ բարբառներն էին որ չրի առնուեցան. այսպէս Տաճկահայոց առաջին աշխարհաբար գրուածքները Պոլսի բարբառով էին, Սալեաթ-Նովան գրեց Թիֆլիսի բարբառով, Արովեանը Երևանի բարբառով: Այնուհետեւ ուրիշներ հետեւեցին սրանց և գրեցին բարբառներով, Սունդուկեանցը իր գործերը գրեց Թիֆլիսի բարբառով, Ռ. Պատկանեանը մի խումբ վէպեր ու ոտանոտներն Նոր-Նախիջևանի բարբառով, Էմին Տէր Գրիգորեանը չառ թատերական գործեր թողեց Երևանի բարբառով, Մակար Բարխուդարեան, Կ. Մելիք Շահնազարեան, Տիգրան Նազարեան գրեցին Ղարաբաղի բարբառով զանազան վէպեր ու դաւեհչաական գրուածքներ, այսպէսով կազմուեց Տիֆլիսի, Երևանի, Ղարաբաղի, Նոր Նախիջևանի և Պոլսի բարբառներով գրականութիւն: Բայց այս բարբառային գրականութիւնները իրենց փոքրիկ սահմանից աւելի չմեծացան և ընդհանուր նշանակութիւն չունեցան: Եւ մինչեւ այսօր էլ մեր բարբառները բոլորն էլ մնում են միայն իբրեւ խօսակցական լեզու:

Առաջին անգամ արեւմտեան գրողները Պոլսի
բարբառը մաքրելով, թուրք և օսմար փոխառեալ բա-

ները նրա միջից ջնջելով, աղաւաղուած ձեւերը զերարարի համեմատ ուղղելով, պակաս բառերի տեղ նորերն ստեղծելով և առհասարակ մեր լեզուին եւրոպական քաղաքակրթուած լեզուների ոճը տալ աշխատելով, կազմեցին մի գրական լեզու, որ սկսաւ հետզհետէ տարածուիլ:

Լեզուի մաքրութեան տեսակէտից առանձին բախտ պէտք է համարենք այն հանգամանքը՝ որ աշխարհաբար գրականութիւնը առաջին անգամ սկսաւ Պոլսում: Մենք վերեւը մի քանի անգամ շեշտեցինք Պոլսի բարբառի աղաւաղեալ վիճակը, բայց այդ պէտք է վերցնել միայն համեմատական չափով: Պոլսի ռամիկ բարբառը թէեւ լի թուրքերէն բառերով, բայց այնուամենայնիւ շատ մաքուր հայերէն բարբառ է. նրա քերականութիւնը գտնուում է շատ հարազատ վիճակում, իսկ ինչ հայերէն բառ որ գտնուում է այդ բարբառի մէջ՝ ձեւով անհամեմատ աւելի մաքուր է քան օրինակ Կիլիկիայի և բուն Հայաստանի բարբառներից շատերը: Ի՞նչ կը լինէր այսօր մեր վիճակը՝ եթէ Զէյթունի, Հաճինի, Մարաշի, Ղարաբաղի, Ագուլիսի, Մարաղայի, Մոկաց կամ Վանի բարբառների նման մի ալլանդակուած բարբառ գրականութեան անցնէր. այն ժամանակ մենք պիտի ունենայինք ընդհանուրի համար բացարձակապէս անհասկանալի մի գրականութիւն և գուցէ մի տասնեակ գրական լեզու:

Պոլսի նորակազմ գրական լեզուն սկսաւ ուրեմն տարածուել ամէն կողմ, նոյն իսկ Կովկասում: Եթէ մի փոքր ջանք և բարի կամեցողութիւն գործ դրուած լինէր Կովկասում, անշուշտ արեւմտեան գրական լեզուն կընդունուէր նաեւ Կովկասի մէջ և այսօր հայի-

րըս կունենայինք մէկ ընդհանուր գրական լեզու:

Բայց ուստայ գրողները, մասնաւորապէս Նազարեանը, այսպէս չմտածեցին: Նազարեանը ընդհակառակը կողմնակից էր բաժանման և զարկ տալով Հազարեան ձեւաբանութեւ կազմուած գրական բարբառին, կատարուեց վերջապէս տխուր բաժանումը և ձեւացան հայ ազգի մէջ երկու գրական լեզուներ և երկու գրականութիւն. արեւելեան և արեւմտեան:

Արեւելեան անունով ճանաչում ենք Ռուսահայոց գրականութիւնը, որից անբաժան է նաեւ Պարսկահայ գրականութիւնը: Իսկ արեւմտեան անունով ճանաչում ենք այն մեծածաւալ գրականութիւնը, որ կազմուած է Տաճկահայոց և բոլոր հայ գաղթականութեանց զերականութիւնից, ինչպէս են Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Բուլղարիայի և Եւրոպայի հայ գաղթականութիւնները, վերջինի մէջ հաշուելով նաեւ Վենետիկի և Վիեննայի միաբանութիւնները: Ոմանք ուզում են արեւմտեան գրականութիւնից բաժանել բոլոր գաղթականութիւնները և նոցանից կազմել առանձին ճիւղ՝ Արտասահմանեան գրականութիւն անունով: Բայց այս բանը սխալ է: Գրականութեան բաժանումները որոշելու միակ հիմքը պէտք է լինի այն լեզուն, որով հեղինակը գրում է, առանց նկատի առնելու հեղինակի անձնաւորութիւնը, նրա ծննդավայրը կամ որ քաղաքում ապրելը: Այսպէս եթէ մի գերմանացի գրէր հայերէն լեզւով գրքեր, նրա արտագրութիւնները պէտք է մտնէին հայկական գրականութեան պատմութեան մէջ և ոչ գերմանական: Նոյնպէս եթէ մի հայ հեղինակ գրէր գերմաներէն, նրա գրածները կը մտնէին գերմանական գրականութեան մէջ և ոչ թէ հայոց զը-

բականութեան: Այս տեսակէտով արեւելեան գրականութեան են պատկանում բոլոր այն հեղինակները՝ որ գրել են արեւելեան գրական բարբառով, իսկ արեւմտեան գրականութեան են պատկանում այն հեղինակները, որ գրել են արեւմտեան գրական բարբառով:

Երկու գրական լեզուների բաժանումից բաւական յետոյ ջանքեր եղել են մեր մէջ երկուսը նորից միացնելու և միակ հայկական գրականութիւն ստեղծելու: Սոցա մէջ մենք կը յիշենք Մինաս Չերազին. սա 70ական թուականներին Պոլսում ընտրելով երկու գրական բարբառներից իրեն դուր եկած ձևերը, գրաբարից վերացնելով գերանունները, իրանից ստեղծելով զանազան նոր ձևեր, ընդունելով քերականութեան մէջ հոլովական միօրինակութիւն, վերջապէս կազմեց մի նոր լեզու, որը կոչեց Ընտրողական լեզու: Այս լեզուով գրեց նա իր մի քանի գրական աշխատութիւնները, որոնք են Գրական Փորձեր, Գրիչ և Սուր, Ազգային Դաստիարակութիւն, Հայաստան և Իտալիա: Իրեն հետեւեցին մի կարճ ժամանակի համար եղիա Տէմիրձիլաշեան Նոր-Կեանք անուն հատորում և Մկրտիչ Փորթուգալեան՝ Արմենիա թերթի խմբագիրը: Ընտրողական լեզուն այս փոքրիկ սահմանից դուրս չեւաւ և նոյն իսկ նրա հեղինակը չուտով թողեց նրան:

Վերջերս Կովկասահայ լրագրութեան մէջ Մանուկ Աբեղեան բաց արաւ միութեան հարցը և արաւ իր առաջարկութիւնները, բայց ոչ մի գրական արդիւնք դուրս չեկաւ:

Այսպէսով գրական լեզուները միացնելու ջանքերը ո՛չ թէ միայն մինչեւ այժմ անօգուտ են անցել, այլ և անօգուտ կը մնան ընդ թիշտ. որովհետեւ արդէն կազմակերպուած լեզուի ջնջումը հեշտ գործ չէ և արուեստական կերպով լեզու ստեղծել անկարելի է: Լե-

զունների միութիւնը իսկապէս յաւիտեան անկարելի է և այդպիսի միութեան հասնելու համար հարկաւոր է մէկի կամ միւսի ջնջումը, որ կախուած է միմիայն քաղաքական հանգամանքներից: Մենք այսօր տեսնում ենք թէ ինչպէս արեւմտեան բարբառները, թէեւ աւելի հնագոյն, աւելի բազմաթիւ և աւելի մեծ տարածութիւն բռնած, բայց հետզհետէ կորցնում են իրենց հողը և հետզհետէ հպատակում արեւելեան բարբառին, նոքա պահում են մասամբ հասարակ գործածութեան մէջ, բայց գրականութեան մէջ նոքա արդէն տեղի են տալիս արեւելեան գրական բարբառին: Սրա պատճառը ուսական տիրապետութիւնն է. այնպէս որ բնականից արեւմտեան լեզու խօսող ժողովուրդները երբ մտնում են ուսաց տիրապետութեան տակ, դառնում են անգամ արեւելեան գրականութեան, թէեւ խօսակցութեան մէջ պահում են արեւմտեան բարբառը: Այսպէս եղան Ախալցխա, Ախալքալաք, Կարս, Արեքսանդրապոլ, Նոր-Նախիջևան, Սրիմ և Ապարան: Եթէ ուսական տիրապետութիւնը ապագայում տարածուի բովանդակ Հայաստանի և Փոքր-Ասիոյ վրայ, գուցէ արեւելեան բարբառը ընդհանուր տարածուի և արեւմտեան բարբառը աւելի ու աւելի փոքրանալով՝ մեռնի վերջապէս: Իսկ եթէ ընդհակառակը ճաճկահայք լաւագոյն յեր տեսնեն, կարող է քաղաքական հանգամանքների հետ արեւմտեան բարբառն էլ տիրող հանդիսանալ:

Արեւելեան և արեւմտեան գրականութիւնները հետեւել են երկու տարբեր ուղղութեան: Արեւելեան գրականութիւնը կենտրոնացած լինելով Տփլիսում և ապրելով միշտ հայկական կեանքի հետ, բնական է թէ

պէտք է տար աւելի ազգային գրականութիւն: Այս գրականութեան կրթիչ և իբր օրինակ ծառայել է ուսաց գրականութիւնը, որ լինելով նոր և առողջ գրականութիւն, մեծապէս նպաստել է արեւելեան գրականութեան ոգու բարձրացման: Բոլոր ուստահայ հեղինակները ներշնչուած էին ուսական յառաջդիմական շարժումներով և նրանց արձագանգ դարձան: Վաթսուհեան թուականներին Ռուսաստանը սկսաւ ազատագրական գործը, վերացրեց ճորտութիւնը, զարկ տուաւ ուսման, ժողովրդական վերանորոգութեան ևն: Հայ հեղինակները կրթութեամբ Ռուսաստանում և իւրաքանչեւ այլ ազատամտ սկզբունքները՝ միեւնոյն բաները ցանկացան գործադրել նաեւ մեր մէջ: Այսպէսով մեր ուստահայ անգրանիկ գրականութիւնը ուսական շարժումների ներշնչմամբ եղաւ:

Մինչդեռ ուստահայոց գրականութիւնը աւելի ազգային գծեր ունէր, արեւմտեան գրականութեան կենտրոն Պոլիսը, որ հեռու էր Մայր Հայրենիքից, բնական է թէ հեռու պէտք է լինէր նրանից նաեւ գրականութեան մէջ: Պոլիսը ապրեցաւ միայն հայրենիքի երազով: Արեւմտեան գրականութեան սկիզբները՝ գրագէտների և բանաստեղծների ամբողջ ուշքը Հայաստանի վրայ է. և որովհետեւ Հայաստանի նոր կեանքից նոքա միայն թշուառութեան պատկերն ունէին իրենց աչքի առաջ, ուստի ողբացին նրան և իրենց միտքով թուրքիւնը դտան հին փառաւոր կեանքի յիշգոյթեան մէջ: Գրագէտների գործերի մեծ մասը հայրենիքից է. Դուրեանի, Պէշիկթաշեանի, Հէքիմեանի տասնեակ թատերգութիւններից միայն մի երկուսը իրական կեանքից են, իսկ մնացեալ բոլորը հին պատմական

կեանքից: Նոյն իսկ պատմական վէպը ծնւում է նախ արեւմտեան հայոց մէջ. առանց Բաֆֆիի արժանիքն ունենալու, բայց նրանից առաջ Ծերենցը գրում է իր պատմական վէպերը:

Այսպէսով եթէ ուղեկանք երկու գրականութեանց պատկերը համառօտ կերպով գծել մեր աչքի առաջ, կը տեսնենք որ Արեւելեան գրականութիւնը ապրել է մեր հայրենիքի ներկայ կեանքով, իսկ արեւմտեան գրականութիւնը հեռու հայրենիքից՝ նրա անցեալ կեանքով:

Բայց Օսմանեան կառավարութեան խստութիւնը, մանաւանդ երբ նկատեց հայկական զարթումը, թոյլ չտուաւ նաեւ երազով ապրել: Գրաքննութիւնը ջնջեց ոչ միայն Հայոց պատմութիւնը, Հին Հայոց գրականութիւնը, Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, այլ մինչև իսկ ազգայն հայրենիք ու Հայաստան բառերը արգելուեցին: Մեր երկրի հին հայկական անուններն անգամ կարելի չէր արտասանել. փոխանակ կարին ասելու հայերը պարտաւոր էին գործ ածել թրքական էրզրում բառը և այսպէս միւս բոլոր անունները, ուստահայերից ամէն մի գիրք արգելուած է Տաճկաստանում, Բաֆֆու, Նալբանդեանի, Պատկանեանի անունները արտասանելն էլ չէ կարելի:

Այսպիսի հանգամանքների մէջ արեւմտեան գրականութիւնը ի հարկէ պէտք է բոլորովին հրաժարուէր հայկական կեանքից և իւր մտքի հաճոյքները գոհացնելու համար պէտք է թափառէր միայն օտար գրական թարգմանութիւնների և նոցա նմանութեան մէջ: Ուստի զարմանալի չէ որ Պոլիսը այլ եւս չտար ազգային զուտ հայ գրականութիւն և օգտակարապաշտ

գաղափարներին հեռանալով դուռ գեղեցկադիտական ճաշակը զարգացնէր: Իսկ բուն Հայաստանի ժողովուրդը՝ արեան ու արցունքի մէջ խեղդուած, զարմանալի չէ որ մինչեւ այսօր էլ չի տուել հայ գրականութիւն. նրա ամէն մի ձգտումը անկախ մամուլ ու գրականութիւն ունենալու՝ խանգարուել է Տաճկական կառավարութեան ճնշումներով:

Արեւմտեան գրականութիւնը մինք բաժանում ենք 4 շրջանի.

Ա. շրջանը ներկայացնում է 60—80 թուականները գրականութիւնը, երբ Տաճկահայերը Սահմանադրութեան հաստատութեան և գրաբարի ու աշխարհաբարի վէճերի առթիւ հոռու կեանքի մէջ են. այս շրջանի գրողներն են՝ Ռուսինեան, Օտեան, Պէշիկ-թաշեան, Դուրեան, Մամուրեան, Ծերենց, Խրիմեան Հայրիկ և Նար-Պէյ: Այս շրջանում ծագելում են գլխաւորապէս հրապարակախօսութիւնը, քնարերգութիւնը և պատմական կեանքից վերցրած ողբերգութիւնը:

Բ. շրջանը ներկայացնում է 80—90 թուականները գրականութիւնը, երբ Պոլսում հետամուտ են դըպրոցների ու առհասարակ կրթական գործի զարգացման. բայց այդ նպատակին զեռ լիովին չհասած՝ տակաւ առ տակաւ սկսում են տաճկական գրաքննութեան ճնշումները: Այս շրջանի հեղինակներն են՝ Պարոնեան, տիկին Տիւսար, Սրուանձտեան, Թովմաս Թերզեան, Յովհ. Սեթեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Մինաս Զեբադ, Մկրտիչ Աճէմեան, Ռեթէոս Պէրպէրեան: Այս շրջանում զարգանում են բանաստեղծութեան միւս ճիւղերը, վիպասանութիւնը, երեսում են փրկափայտական գրք-

ւածներ, կատարելութեան է հասնում երգիծաբանութիւնը, որի անգուգական ներկայացուցիչն է Պարոնեան: Տիրող ուղղութիւնը բնապաշտ ու վիպական դպրոցն է:

Գ. շրջանը պարունակում է 90ական թուականները, սկզբում հիմնւում է Հայրենիք թերթը, որի շուրջը հաւաքւում են Տաճկահայոց նորագոյն ուժերը. Արփիար Արփիարեան, Գրիգոր Զոհրապ, Հրանդ Կիւրճեան, Հրանտ Ասատուր, Լեւոն Բաշալեան, Արշակ Զօպանեան, Երուանդ Օտեան, Զապէլ Տօնէլեան, Սիպիլ, Ֆիմի. Շանթ և Յակոբ Արփիար. սկսւում է իրապաշտ (բէալիստ) ուղղութիւնը: Այս շրջանում զարգանում են գլխաւորապէս նորավէպն ու ժողովրդական կեանքից վերցրած կարճ պատկերները: Տաճկական խոտութիւնները հետզհետէ ծանր կերպարանք են ստանում և վերջապէս պայթում է անհղ կոտորածը բովանդակ Տաճկահայոց գլխին:

Դ. շրջանը ներկայացնում է կոտորածից յետոյ անկեալ ու թշուառական հայութիւնը. ուժասպառ ժողովրդի հետ հայոց մտաւոր լաւագոյն ուժերը գաղթում են Բուլղարիա, Եգիպտոս, Եւրոպա և Ամերիկա. նիւթական սնանկութիւնը մեղցնում է գրականութիւնը. բայց մոխրի տակից կամաց կամաց ծլում են ըմբոստ ուժեր. հիմնւում են թերթեր, գրականութիւնը տարածւում է Պոլսից դուրս Եւրոպա, Ամերիկա, Եգիպտոս, Բուլղարիա. որոնց ընդհանուր բնաւորութիւնը յեղափոխական ոգին է:

Արեւելեան գրականութիւնը Լէօն բաժանում է երկու շրջանի. առաջին շրջանը տեւում է 60ական թուականներից մինչեւ 1885, երբ գրականութեան

միակ ձգտումը օգտակարն է. ժողովրդի լուսաւորութիւնը, նրա յառաջդիմութիւնը. այս շրջանի գրողները են Աբովեան, Նազարեան, Գ. և Ռ. Պատկանեան, Նալբանդեան, Սմբատ Շահադիզ, Ղազարոս Աղայեան, Պերճ Պոչեան, Գ. Սունդուկեան, Գր. Արծրունի, Բաֆֆի և Լէօ. այս շրջանի հիմնական ոգին հրապարակախօսութիւնն է:

1885 թուից սկսում է երկրորդ շրջանը. այս շրջանի մէջ հրապարակախօսական ձգտման տեղ աւելում է զուտ գեղեցկի ըմբռնումը և գրականութիւնը սկսում է ծառայել միայն գեղարուեստին: Այս շրջանի գրողներն են՝ Յ. Յովհաննիսեան, Լեոնից, Շիրվանզադէ, Մուրադյան, Ծատուրեան, Լ. Մանուէլեան, Յովհ. Թումանեան, Յար. Թումանեան, Արամ Չարբզ, Ա. աղբալեա, Վրթանէս Փափաղեան, Տիկին Խատրիսեան, Աւ. Իսահակեան և Աւ. Ահարոնեան:

Հետեւելով այս ընդհանուր տեսութեան մէջ պարզ դուած բացատրութեանց, մեր նոր գրականութեան պատմութեան մէջ մենք ընդունում ենք հետեւեալ բաժանումները.

Ա. Շրջան. — Կեղծ Դասական Գրականութիւն.

ա. մաս. Մխիթարեաններ.

բ. մաս. Ոչ-Մխիթարեաններ.

Բ. Շրջան. Աւելաւորաւ Գրականութիւն.

ա. մաս. Արեւմտեան Գրականութիւն.

բ. մաս. Արեւելեան Գրականութիւն.

Ա. Շ Ր Ջ Ա Ն

Կեղծ Դասական Գրականութիւն

Ա. Մ Ա Ս

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Ն Ե Ր

1. Մխիթար ՍԵՐԱՍՏՅԱՆ (1676—1749)

ՍՏ. ԱԳՈՆՅ ԳԻՒՎԷՐ. — Պատմ. կենաց և վարուց տեառն Մխիթարայ աբբայի վեներելի 1810

Յ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ. — Պատմ. Մխիթարայ աբբայի. հմուտ. վեներելի 1819.

Հ. Գ. ԶԱՐԲԶԱՆԱԼԵԱՆ. — Պատմ. հայերէն գոյութեան. Բ. վեներելի 1878

Ա. ԵՐԻՅԵԱՆ. — վեներելի Մխիթարեանք. Թիֆլիզ 1883.

ԼԷՕ. — Հայկական տպագրութիւն, Ա. և Բ. հտ. ա. մաս.

Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ. — Մխիթար (ստանաւոր). Բազմավէպ Մխիթարեան Յորեթեան, վեներելի 1901. էջ 1—48:

Մխիթարը ծնունդ 1676 թուին փետրվ. 7 Սեբաստիա քաղաքում. հայրն էր Պետրոս անուն անձը. Մխիթարի աւագանի անունն էր Մանուկ: Հինգ տարեկան հասակում սկսաւ սովորել տեղացի մի քահանայի մօտ, որ զարմացած մնում էր երեխայի վաղահաս ընդունակութեան վրայ:

Ամէնքին յայտնի է Սեբաստիոյ հայոց չափազանց կրօնասիրութիւնը, որ հնայած ժամանակիս պայմաններին՝ մինչեւ այժօր էլ ունին ճգնաւորներ, միանձնեւ և Աստուծու սիրու համար մարմնական ամէն տես

սակ զրկանքների կամաւորապէս իրենց անձը ենթարկող մարդիկ: Եթէ այդ այդպէս է դեռ այսօր. ի՞նչ պիտի լինէր երկու դար առաջ, երբ կրօնամոլութիւնը մեծագոյն առաքինութիւնն էր համարուում:

Այսպիսի կրօնամոլ չրջապատը շատ շուտ ազդեց և Մխիթարի վրայ և նա իւր ծնողացը յայտնում էր միշտ թէ երբ մեծանայ՝ կրօնաւոր պէտք է դառնայ: Այնքան մեծ էր իւր այս ցանկութիւնը, որ մի օր թողնում է տուն ու տեղ և մի հասակակից երեխայի հետ քաղաքից հեռանալով՝ գնում են մի քարայրի մէջ ճգնելու: Ամբողջ օրը ճգնում են և երեկոյին սպասում են՝ որ հրեշտակները գան և իրանց ծառայեն Յովհաննէս Մկրտչի նման: Երբ օրը մթնում է և հրեշտակները չեն երեւում, սկսում են լալ և օգնութիւն աղաւակել, մինչև որ ծնողները նրանց բացակայութիւնը տեսնելով ման են գալիս, գտնում են և տուն դարձնում:

Ինը տարեկան հասակում Մանուկը ստանալով Սեբաստիոյ Անանիա եպիսկոպոսից չորս աստիճանները, ձեռնադրւում է դպիր: Նոյն ժամանակ Սեբաստիայում կային երկու կոյսեր, որոնք իբրեւ սրբուհի յայտնի էին քաղաքում. նոքա աշխարհային հաճոյքներից հրաժարուած աղջկերք էին, որոնց միակ զբաղմունքն էր մարմնի զրկողութիւն, անվերջ աղօթք, գիշերային հսկում, պահեցողութիւն և ծովապահուածութիւն: Մանուկը դեռ տասնամեայ երեխայ էր, երբ քահանայի մօտ ուսումնաւարտելով այս կոյսերի խնամքին յանձնուեց: Կոյսերի մոլեռանդ ոգին աւելի ազդեց Մանուկի վրայ և նոքա մեծ նշանակութիւն ունեցան նրա կրօնական դաստիարակութեան մէջ:

Նոքա պատմում էին այն աստուածային անվերջ տեսիլքները, որ տեսնում էին իրենք և սրով գուշակում էին թէ Մանուկը մի օր ազգի լուսաւորիչ պէտք է դառնայ: Այս կրօնական մոլեռանդ հաւատքով իր այն մանուկ հասակում Մանուկը հրաժարւում է մսից և 7 տեսակ պտղից, թագուն հագնում է մորթի վրայից քուրձ, մեծ պատին երկու օրը մի անգամ է ուտում, մի անգամ էլ 6 չաբաթ ամբողջ ջուր չխմեց: Աւելորդ է ասել թէ նա խաղաղ հրաժարուել էր մանկական հասակին պատշաճ ամէն տեսակ խաղերից և զուարճութիւններից:

Տասնըջորս տարեկան էր Մանուկը և կրօնաւոր լինելու բուռն կամք յայտնեց. ծնողները հաղիւ կարողացան մի տարի էլ պահել նրան և վերջապէս մի օր երբ Մանուկի հայրը և հօրեղբայրները գնացել էին ուրիշ քաղաք, Մանուկը թախանձելով մօրը՝ ստացաւ հրաման և գնաց մտաւ Սեբաստիոյ մօտիկ հոշակաւոր Ս. Նշան վանքը: Անանիա եպիսկոպոսը ընդունեց նրան և ձեռնադրեց սարկաւաղ՝ տալով նրան Մխիթար անունը:

Մխիթարը մի տարի մնաց Ս. Նշանի վանքում, իւր ամբողջ մամանակն անց կացնելով շարականներ երգելով, Ս. Գիրք կարդալով և ոտանաւորներ գրելով: Ապագայ քարոզների փորձերն էր անում նա միշտ իր խցում առանձնացած, բայց այնքան յաջող էին այդ փորձերը, որ միաբանները թագուն լսում էին նրան դարձանքով:

Սեբաստիա է գալիս Ս. Էջմիածնի նուիրակ Պարսկաստանցի Միքայէլ արքեպիսկոպոսը, որ իր գիտնականութեամբ և ճգնական խառութեամբ նշանաւոր էր:

Մխիթարը դիմում է նրան և խնդրում աշակերտիլ. Միքայելը ընդունում է և խոստանում հետը էջմիա-
ծին տանել: Ճանապարհ են ընկնում Եւդոկիայի վրա-
յով դէպի Կարին: Դեկտեմբեր ամիսն էր. այդ ցուրտ
ձմրան Մխիթարը կորցնում է ճանապարհը և անծա-
նօթ լիճներում կորչում. մի թուրք ձիապան գրա-
նում է նրան և Կարին տանելով յանձնում է Միքա-
յելին:

Միքայելը խիստ մարդ էր և այն ժամանակուայ
վարժապետների նման իւր աշակերտից պահանջում էր
երկարամեայ հլու ծառայութիւն: Մխիթարը Կարի-
նում գնում է պատահարաւ «Առկումն քրիստոնէական»
անունով կաթողիկոսական գիրքը, երբ Միքայելը տես-
նում է նրան այդ գիրքը կարդալիս՝ սաստիկ կատա-
ղում է և պահանջում նրանից 12 տարուայ ծառայու-
թիւն՝ վարդապետ ձեռնադրելու համար: Նոյն քաղա-
քում մի օր մի ճիզվիթ կրօնաւոր այցելութեան է
գալիս Միքայելին, բայց նրան տանը չգտնելով՝ եր-
կար խօսակցում է Մխիթարի հետ և առաջին անգամ
գցում նրա սրտում լատինականութեան սերմերը:

Կարինից եկան էջմիածին. Մխիթարը մնաց Մի-
քայելի մօտ ծառայութեան՝ միեւնոյն ժամանակ անե-
լով եկեղեցական սպասուողութիւն և այգիների մշա-
կութիւն:

Սոսկալի էր այն ժամանակի փոքրաւորների գը-
րութիւնը. վաղ առաւօտից զարթնելով եկեղեցի վա-
զել փոխառացութեան ու սաղմոս քաղելու համար, ծա-
ռայել ամբողջ օրը վարդապետին՝ նորա ամենադոյզն
ցանկութիւնն էլ գոհացնել ջանալով. անքուն լինել
գիշերն ամբողջ, որպէսզի վարդապետի յանկարծական

մի հրամանը կատարուի, աւելացնենք դրա վրայ և
այգիների մշակութիւնը ամառնային այն սոսկալի տա-
քին, որ յանձնուեց Մխիթարին, և ահա կունենանք
մի փոքր պատկեր՝ այն չարչարանքներից որոնց են-
թարկուեց Մխիթարը էջմիածնում երկար ժամանակ:
Վերջապէս 16 տարեկան էր, երբ չգիմանալով վանա-
կան կեանքի տարապայման ճգնութեանց՝ ստացաւ
սաստիկ աչքացում:

Նոյն միջոցին Մխիթարի ծանօթ հայրենակիցնե-
րից մէկը եկաւ էջմիածին՝ Սեւան ուխտի երթալու
ցանկութեամբ: Մխիթարը՝ որ զգուշ էր իւր գծուար
և անտանելի ծառայութիւնից, որ նեղում էր սաստիկ
աչքացաւից՝ յարմար առիթ համարեց և վանքից փախ-
չելով Սեւան անցաւ՝ անապատական դառնալով՝ այն-
յոյսով որ էջմիածնում չգտած ուսումնասէր ու ճշմա-
րիտ կրօնասէր եկեղեցականներին այնտեղ կը գտնի:
Բայց իր փնտռածը այստեղ էլ չգտաւ. և մինչդեռ յու-
սահատ ու վշտալից աղօթում էր Ս. Կոյսի պատկերի
առաջ, աստուածային ներշնչմամբ լցուած մի տեսիլք
տեսաւ. Ս. Կոյսն իր հրեշտակներով իջնում է երկիր,
Մխիթարը յայտնում է նրան իւր բարի ցանկութիւն-
ները և Նա խոստանում է կատարել: Այս տեսիլքից
քաջալերուած նա ուղեց՝ վերադառնալ իր հայրենիքը,
իւր հայրենակցի հետ՝ եկաւ Ներսէան և կարաւանով ճա-
նապարհ ընկաւ դէպի Կարին: Բասենի Մեղքիսեթ ե-
պիսկոպոսը պահեց նրան իր մօտ և վանքի զպրո-
ցում վարժապետ դարձրեց. այդ տեղ Մխիթարը ծա-
ռայեց սիրով ու հաւատարմութեամբ. եպիսկոպոսի օգ-
նականն էր նա ամէն իրանում, ընկերանում էր նրան
նրա հոգեւոր այցելութեանց ժամանակ, նրա հրամա-

նով քարոզ էր խօսում և կեղեցիներում և ժողովուրդը սիրով լսում էր նրան:

17 ամիս մնալով Բասենում՝ Մխիթարը անցաւ Կարին՝ հայրենիք վերադառնալու նպատակով: Կարինում նա իջեալեց Պօղոս անունով անձի մօտ, որ Հընովմը տեսած լինելով՝ պատմեց նրան այդ քաղաքի պերճութիւնն ու փառքերը, և տուաւ նրան կղեմէս Գալանոսի «Մխարանութիւն Հայ եկեղեցւոյն բնդ Ս. եկեղեցւոյն Հոովմայ» թուեց կաթողիկոսական գիրքը: Սա խրկորդ գլխաւոր քարոզչութիւնն էր Մխիթարի համար: այստեղ նա վճռեց վերջապէս երթալ Հոովմ, աւրեւմտքի այդ նշանաւոր կենտրոնը, ուր յոյս ունէր գտնելու բարձրագոյն գիտութիւնը, որ ի գուր էր փընտոււմ Հայոց խաւար աշխարհում:

Սեբաստիա գտնալով դարձեալ մտաւ Ս. Նշան ուր մնաց 8 ամիս, այնուհետեւ Մխիթարի աչքերը կուրացան և նա վանքը թողնելով տուն դարձաւ: վեց ամիս կոյր մնալուց յետոյ Մխիթարը լաւացաւ և նորից վանք մտաւ: Այս միջոցին Եւզոկիացի Յովնան վարդապետը ուսում առնելու համար Սեբաստիա գալով՝ ուզում էր երուսաղէմ ուխտի երթալ: Մխիթարը որ ցանկանում էր Հոովմ երթալ, ընկերացաւ նրան այն մտադրութեամբ որ ճանապարհին կը համոզէ նրան Հոովմ երթալ: Մալաթիոյ մօտ ջրախեղդ լինելու վտանդից հաղիւ ազատուած՝ ևկան Հալէք, ուր մնացին 3 ամիս. Մխիթարը ծանօթացաւ տեղացի լատին քահանայի հետ, որոնց միշտ տեսութեան էր գնում: Նոյն քաղաքումն էր ճիզդիտ Անտոն վարդապետը՝ քարոզիչ Արեւելեան Հնգկատանի. Մխիթարը բարեկամացաւ սրա հետ և միշտ երթեւեկում էր նրա մօտ լսելու

նրա քարոզչութիւնները. երբ Մխիթարը յայտնեց նրան թէ ինքը մեծ փափաք ունի Հոովմ երթալու՝ վարդապետը հակառակեց, աւելով թէ իր ունեցած ուսումն արդէն բաւական է և թէ Եւրոպայում այլաւիզու ցեղերի մէջ նա կը կորչէր: Երբ մխիթարը շատ պնդեց, վարդապետը սուաւ յանձնարարականներ Հոովմի ճիզվիտական ընկերութեան գլխաւորին:

Այնուհետեւ Մխիթարն ու Յովնան վարդապետը ճանապարհ ընկան դէպի Աղէքսանդրիա, այստեղից էլ Կիպրոս: Ծովնաւումն էր գտնուում Սոփ Գրիգոր Բ. Պիժակ կաթողիկոսը, որ անկարգ վարքի համար քըշուելով գահից, զիմում էր Հոովմ՝ իր մի եպիսկոպոսի հետ՝ պատից օգնութիւն խնդրելու: Մտածելով թէ սարկաւազին ու վարդապետին էլ հետն առնելով՝ աւելի չքով կաբող է մանիլ Հոովմ, համոզեց նրանց և իր կողմը քաշեց: Հասնելով Կիպրոս՝ Հայոց ճգնաւորաց վանքում կաթողիկոսը Յովնանին եպիսկոպոս է օծում և թէեւ Մխիթարին էլ ուզում է վարդապետ ձեռնադրել, բայց սա հրաժարւում է: Երբ պատրաստուում են մեկնել՝ Մխիթարը հիւանդանալով մնում է հայոց վանքը, ուր 2 ամիս սառտիկ տառապում է հիւանդութիւնից՝ բոլորովին անսնունդ, անխնամ և անօգնական:

Բիշ լաւանալուց յետոյ Մխիթարը վերադառնում է Սեբաստիա և նորից մտնում Ս. Նշանի վանքը, այստեղ Սոգմանի առակները վերածում է ուսանաւորի, որ իր թշնամիներից մէկը Ծառուկ արեղայ՝ գողանալով այրում է: Չմտընորից է հիւանդանում Մխիթարը և զարնան լաւանալուց յետոյ՝ 20 տարեկան հասակում ձեռնադրւում է արեղայ: Այնուհետեւ նա աշ-

խառնում է աշակերտներ ժողովել. համոզում է նշանու-
ռւած մի երիտասարդի թողնել իր նշանածին և կրօ-
նաւոր դառնալ. երիտասարդը լսում է նրան, որի վը-
րայ ծնողները բարկանալով հալածում են երկուսին էլ:
Մխիթարը այս միջոցին լսում է թէ Պոլսում է գըտ-
նըւում Հոռմի աշակերտ և նշանաւոր գիտնական Կար-
նեցի Սաշատուր վարդապետը, և ճանապարհ է ընկ-
նում, գալիս նրա մօտ: Մխիթարը առաջարկում է
նրա՝ առաջնորդութեամբ կազմել քարոզիչների մի
խումբ որ պիտի աշխատէր ազգը լուսաւորելու: Սա-
շատուրը մերժում է: Մխիթարը չի յուսահատուում. մի
ժամանակ պատրիարքի կարգադրութեամբ նա քարո-
զիչ է նշանակուում Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում, միւս
կողմից ժողովարարութիւն է անում որպէսզի հնայ
Օլթի և այնտեղ պատրաստէ իր ցանկացած քարոզիչ-
ների խումբը: Վերջապէս իր երկու աշակերտների հետ
նա է նստում Օլթի երթալու համար, բայց նաւի մէջ
ծագած ժանտախտը և ծովի սաստիկ ալեկոծութիւնը
ստիպում են նրան անցնել Մարսուան, Ամասիա, Եւ-
դոկիա և վերջապէս Կարին, ուր Կարմիր վանքում
վարժապետ է դառնում: Ազատ ժամերում նա պատ-
րաստում էր դանազան կրօնական գործեր, որոնցից
նշանաւոր է Բիւրապատ կոչուած համարաբարտը: 23
տարեկան հասակում վանքի առաջնորդը տալիս է նը-
րան վարդապետական գաւազան:

Սրանից յետոյ Մխիթարը առաջարկեց առաջնոր-
դին պատրաստել միաբանական ուխտ և երբ նա հա-
մաձայնեց, հեռացաւ վանքից և անցաւ Կարին քա-
րոզչութեամբ պարապելու:

Անհանգիստ Մխիթարը նորից ճամբայ ելաւ Պոլիս.

բայց այս անգամ կեանքը շատ խառն վիճակի մէջ էր
Պոլսում. լատին կրօնաւորները կարողացել էին հայ
հեռեւորդներ որսալ, որոնք հրապարակաւ հայհոյում
էին մեր եկեղեցին ու սրբութիւնները: Պատրիարքը
և ուղղափառ հայ ժողովուրդը կառավարութեան պաշտ-
պանութեամբ հալածանք էին հանել հերձուածողների
դէմ. նրանց բանտարկում, աքսորում ու կախաղան
էին բարձրացնում: Մխիթարը որ այն ժամանակ լա-
տիներէնից թարգմանուած չորս գրքեր էր հրատարա-
կել և Պերայում մի սրահի մէջ աշակերտներ էր հա-
ւաքում դադանի կերպով, կասկածուելով կաթոլիկու-
թեան մէջ՝ սախլում է փախչել և ապաստանել Կա-
պուչինների վանքը՝ Ֆրանսական զեապանի հովանու-
տակ: Այստեղ 1701 թուի սեպտ. Տին Ս. Աստուածա-
ծնի ծննդեան օրը հաւաքելով նա իր բոլոր աշակերտ-
ներին, թուով 10 հոգի, հիմնում է Ս. Աստուածածնայ
ուխտը, որ պիտի հաստատուէր Մոսայում և որի զը-
լուին էր ինքը Մխիթարը: Նա կարողանում է այս
աշակերտներից մի մասը ուղարկել Մոսա: Նոյն ժա-
մանակ պատրիարքը համոզում է կապուչինների վա-
նահօրը որ Մխիթարին իրեն յանձնեն. այս լսելով
Մխիթարը՝ փախչում է վանքից և մի քանի օր այս
ու այնտեղ թաղնուկուց յետոյ՝ վաճառականի տարա-
գով հազիւ կարողանում է փախչել ու ապաստանել
Զմիւռնիա: Թագաւորից հրովարտակ է գալիս այս-
տեղ էլ նրան ձերբակալելու համար. Միթարը նաւ է
է նստում և փախչում, սաստիկ փոթորիկը նրան հա-
նում է Զանթա կղզին, որտեղից գնում է Մոսա:

Այն ժամանակ Մոսան Վենետիկի հասարակապե-
տութեան ձեռքն էր. Մխիթարը յաջողեցաւ կառավա-

բութիւնից ստանալ Մեթոնի զղեակը, երկու գիւղ և բնակութեան համար մի մեծ տուն. այստեղ հաստատեց նա իր միաբանութիւնը և յաջողեցաւ հաստատութեան թուղթ ստանալ պապից: Կլիմայի անյարմարութեան և զրամի պակասութեան պատճառաւ վաճըը աննկարագրելի նեղութիւններ կրելուց յետոյ՝ Մխիթարը վերջապէս կարողացաւ վայելել իշխանի շնորհներն ու բարեկամութիւնը, և նրա միջոցով զբոսածական օժանդակութիւն ստանալ կառավարութիւնից. իր ճարտարապետութեամբ Մեթոնի զղեակի մէջ հիմնեց մենաստան, եկեղեցի, հրապարակ, պարտէզ և ձիթաստան (1708 թ.):

Յունաստանում Մխիթարը մնաց 12 տարի և մինչդեռ կարողացել էր նա վաճաքն ու միաբանութիւնը կարգաւորել, ապրուստի հարկաւոր միջոցներ հայթայթել, իրենց շնորհուած հոգիքը մշակել ու ձիթենիների բերքին էին սպասում, յանկարծ սկսաւ Օսմանցոյ արշաւանքը Վենետիկեցոց վրայ. Մոռան առնուեցաւ: Մեթոնի զղեակը քարուքանդ եղաւ և Մխիթարը ըստիպուեց սրտի մեծագոյն կսկիծով թողնել իր այնքան երկար աշխատութեան արդիւնքը և իր աշակերտների հետ փախչել Վենետիկ, ուր ցանկութիւն ունէր նոր վաճի հիմնելու (1715 թ.):

Շնորհիւ Մոռայից փախած Վենետիկցի իշխանների աջակցութեան՝ նա դիմեց ծերակոյտին, բայց օրէնքը թոյլ չէր տալիս քաղաքում հիմնել նոր մենաստան. Մխիթարը չյուսահատուեց, աշխատեց և վերջապէս յաջողեցաւ ձեռք բերել Վենետիկի դիմացը քաղաքից դուրս գտնուած աննշան ու անբնակ կղզին, ուր կար Ս. Ղազարի անունով եկեղեցին, որի համար և կղզին

կոչւում էր Ս. Ղազարի կղզի:

1717 թուին Մխիթարը ձեռք ձգելով հրովարտակը, սեպտ. 8ին մտաւ Ս. Ղազար և հիմնեց իր վաճաքը: Շուտով չարախօսները ամբաստանեցին թէ նա հայ է և պէտք եղածի չափ կաթոլիկ չէ. Մխիթարը ստիպուեց գնալ Հռոմ, դիմել պապական ժողովին և այստեղ քննուելուց յետոյ արդարանալով ետ դարձաւ մեծամեծ պատիւներով ու շնորհներով: Նորահաստատ վաճիքի մէջ հաւաքեց նա իր աշակերտները, բացաւ զպրոց, ինքը զարձաւ ուսուցիչ ու վանահայր և քիչ ժամանակի մէջ տուաւ նրան շատ կարեւոր դիրք, որպիսին չունէր այն ժամանակ ոչ մի հայ վաճիք: Քսան տարուայ մէջ (1740 թուին) աւարտեց նա վաճիքի գանազան մասերի շինութիւնը և ինը տարի յետոյ 1749 թ. ապրիլ 27ին վախճանուեց ծանր հիւանդութեամբ 74 տարեկան հասակում:

Ինչպէս երևում է վերոյիշեալ կենսագրական գրածերից, Մխիթարը տոկուն, չարքաչ ու աննկուն բնաւորութեամբ մի մարդ էր. կեանքի բազմաթիւ անյաջող հանգամանքները, տառապանքը, ձախորդութիւնները և վերջապէս հայոց անարդար հալածանքը չկասեցրին նրան և նա երբեք յետ չկանգնեց իրան ոգևորող գաղափարից: Իր այս աննկուն բնաւորութեան հետ Մխիթարը ունէր մարմնի ու գէմքի զեղեցկութիւն, պատկանելի ու քաղցր արտաքին և զարմանալի քաղցր բնաւորութիւն. իր համբերութիւնը, աշխատասիրութիւնը, զգուշութիւնը, հեռատեսութիւնը, ինչպէս և բարութիւնն ու հեղութիւնը յափշտակում էին բոլորի սրտերը և այս յատկութեանց պէտք

վերադերել այն հանգամանքը, որ 60ի չափ հայ երիտասարդներ մոռանում են տուն, տեղ, հայրենիք և այնպիսի դառն նեղութեան մէջ անգամ առանց յուսահատուելու՝ անբաժան են մնում իրենց մեծ վարժապետից:

Մխիթարի մեծադոշն յատկութիւնը իր ուսումնասիրութիւնն էր. ուսման ու գիտութեան այս ծարաւն է որ թափառել տուաւ նրան Սերաստիայից Կարին, Կարինից Էջմիածին, այստեղից Սեւան, Երեւան, Հալէբ, Պոլիս, Կիպրոս եւն.։ Մենք տեսնում ենք թէ հենց սկիզբից այս ուսումնասիրութեան կից է նաեւ կրօնական ոգի. բայց անշուշտ այս չէ շարժառիթը Մխիթարի այնքան թափառական ու ճգնական կեանքին, որովհետեւ կրօնաւոր լինելու կամ կրօնական միաբանութիւն հաստատելու համար բաւական էր Հայաստանի վանքերից որեւիցէ մէկը: Նա ուսում էր փնտռում. և չհաւանելով ժամանակակից ազէտ հայ կրօնաւորներին ու լսելով Հոռոմի կրօնաւորների գիտութեան մեծ համբաւը՝ ղէպի այնտեղ էր ձգտում: Նա տեսնում էր հայ աշխարհի վրայ տարածուած խաւարը և ուզում էր հիմնել ուսումնական միաբանութիւն՝ գիտուններ և քարոզիչներ պատրաստելու համար, որոնք այդ խաւար հորիզոնի մէջ լոյս պիտի տարածէին: Այս նպատակի գործադրութեան համար զիմեց նա Պոլիս Սաչատուր վարդապետին, ճանապարհուեց ղէպի Օլթի, անցաւ Կարնոյ Կարմիր վանքը, յետոյ Պոլիս, և ամէնից յետոյ յաջողուեց իրեն Ս. Ղազարում հիմնել իր ցանկացած ուսումնական միաբանութիւնը:

Մխիթարի կրօնական համոզմունքի մասին տիրում է երկու տարբեր կարծիք. նախկին Վենետիկեան Գաբրիէլ եպս. Այվազեան, ինչպէս և Նազարեան, Ե-

րիցեան եւայլն այս կարծիքն ունին թէ Մխիթարը ջերմեռանդ կաթողիկ չէր. և նրա կաթողիկութիւնը ձեւական ու անուանական էր: Այս բանին ապացոյց է ծառայում այն հանգամանքը, որ նա միշտ հակառակորդ եղաւ կոլէժցիներին՝ որոնք սրտանց ուրացած հերձուածող հայեր էին. երկրորդ՝ մօտը նա պահեց հայ եպիսկոպոս՝ իր աշակերտներին վարդապետ ձեռնադրելու համար. եթէ նա յարած լինէր կաթողիկութեան՝ պէտք չունէր բնաւ հայ եպիսկոպոսի և իր ցանկութիւնը կարող էր կատարել լատին եպիսկոպոսների միջոցով. երրորդ՝ Մեթոնի եկեղեցին օծելիս չհրաւիրեց լատին եպիսկոպոսին և միշտ՝ ինչպէս ինքը, նոյնպէս և աշակերտները՝ հաւատարմ մնացին հայկական եկեղեցու ծիսակատարութեանց:

Պոլսում Մխիթարի մասին եղած կասկածը կաթողիկութեան մէջ և սորա հետեւանօք յարուցուած հալածանքը արդարացի չէին. բայց այս անարդար հալածանքը ստիցեց նրան փախչել Եւրոպա, ուր իր ուսումնական միաբանութիւնը հաստատելու համար ուրիշ միջոց չկար, բայց եթէ ընդունել առերես կաթողիկական լուծը, զոհ բերելով իր դաւանութեան արտաքին ձեւերը: Այս կեղծիքը քաղաքագիտական մի հնարք էր, որին հետեւեցին Մխիթարեանց առաջին սերունդները մեծ զաղանապահութեամբ: Եկաւ ժամանակ երբ Վենետիկցի նշանաւոր վարդապետները (Հ. Միք. Չամչեան, Հ. Ղ. Ինճիճեան, Հ. Մ. Աւետիքեան եւայլն) առաջնորդութեամբ արքա Հայր Ազոնց Գիւլէրի՝ բանակցութեան մասին Պոլսոյ պատրիարքի հետ և ուզում էին միաբանութիւնը միացնել էջմիածնի կաթողիկոսութեան կամ եթէ այս մասին արգելքի հանդիպէին պապական իշխանութեան կող-

մից՝ փոխադրել վանքը Անգլիա։ Նոյն վարդապետները Պոլսում անից տուն թափառելով քարոզում էին կաթոլիկ դարձած աշակերին՝ չթողնել սեղանիս կրօնը և նորից վերադառնալ Հայաստանեայց եկեղեցու ծոցը։ Վեննացոց և Կոլէժցոց լրտեսութեամբ ու մատնութեամբ այս բանը լսեց պապը և ճարպիկ քաղաքականութեամբ չուսով նորա առաջին առաւ Այնտէն տեւ Վենետիկի միաբանները մոտացան իրենց հիմնադրի և մեծ հայրերի քաղաքականութիւնը և յաջորդ սերունդները կամաց կամաց յարուեցին զուտ կաթոլիկութեան։

Այս կարծիքին հակառակ են ուրիշները և համարում են Միսիթարին ջերմեռանդ հաւատացեալ կաթոլիկ. Լէօն բնորոշում է նրան զուտ հայ՝ կաթոլիկ բառով, այսինքն թէ նա թէև սրտանց բնորոշում էր պապական կրօնը, բայց չէր ուրանում բնաւ հայ ազգութիւնը, ինչպէս անում էին «գոլէճցի» կոչուած կաթոլիկները, ուրիշ խօսքով Միսիթարը ազգով հայ էր, կրօնքով հռովմէական. ազգի և կրօնի տարբերութիւնը կարողացել էր ըմբռնել նա՝ գուցէ առաջինը լինելով հայերի մէջ։ Լէօն կարծում է թէ Միսիթարի այն ջերմեռանդ հաւատացեալ մարդը չէր կարող այնքան երկար տարիներ կեղծել ու խաբել բոլորին։ Սրա գէտ կարելի է առարկել թէ ինչպէս նոյն Միսիթարը կարողացաւ կեղծել լեզուի հարցում և մինչև և իր մահը լատինաբանութեան կողմնակից ցոյց տուաւ իրան, մինչդեռ սխրիմ հակառակորդ էր, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ։ Այս հարցի վերջնական լուսարանութիւնը դեռ կարօտ է ժամանակի։

Միսիթարի կարեւոր դերը մեր գրականութեան մէջ՝ հայերէն լեզուի նախկին վիճակի վերականգնումն է։

Ինչպէս գիտենք ժ. Գ. դարից յետոյ մինչև Միսիթարի ժամանակը մեր լեզուն հասել էր ծայրագոյն անկեալ վիճակի. լատինաբանութիւնը, գրադարի աղիտութիւնը և կրթութեան մեծ պակասութիւնը ստեղծել էին մի ամենագոհնիկ գրականութիւն։ Միսիթարը մատաղիւր եղաւ նախ մաքրել այս լեզուն իր բոլոր գոհնկութիւններից և հայերէնի նախնական վիճակը վերականգնել ըստ կարելւոյն։

Բայց Միսիթարը կաթոլիկ էր և կաթոլիկութեան պաշտօնական լեզուն այն ժամանակ միայն լատինաբան աղքատ հայերէնն էր, Միսիթարն էլ պարտական էր այն լեզուով գրել ապա թէ ոչ պապի առջեւ կ'ամբաստանուէր նա իբրեւ հերետիկոս։ Աւստի նա խոհեմութիւն համարեց՝ ինչպէս կրօնական խնդրում, նոյնպէս և այստեղ ձեռք առնել կեղծիքի քաղաքականութիւնը, հետևել նախ այս անհեթեթ լեզուին, և յետոյ քիչ քիչ աշխատել մաքրել նրան իւր կեղտերից։ Նա իւր աշակերտներին պատուիրեց շարունակել իր գործը. և իւրք մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս նոքա շարունակում են սկսեալ գերծը և հետզհետէ մաքրում այլանդակուած լեզուն. այնպէս որ կարող ենք ասել թէ Ասկերեանի և Չամչեանի ժամանակ այլ եւս լատինաբանութիւն չկայ։

Միսիթարի գրական գործերը բաւական չստ են. օտքա բաժանում են երեք կարգի.

1. Կրօնական գրուածներ. Միսիթարը իր գործունէութիւնն սկսում է լատիներէնից թարգմանում կրօնական գրքեր հրատարակելով. բայց որովհետև ակզբում այնպէս տեղեակ չէր ինքը լատիներէնի՝ ուս-

տի հրատարակում է ուրիշների թարգմանությունները՝ իրեն վերապահելով սրբագրելու և մաքուր հայերէնի վերածելու իրաւունքը: Երբ լատիններէնի մէջ յառաջանում է, այն ժամանակ հրատարակում է նաեւ իբր թարգմանությունները: Այս հրատարակութեանց գումարումը 16 է, ինչպէս Աղբիւր բարի, Դրախտ հոգւոյ խթան զգլման ևն.: Բուն Մխիթարի հեղինակութիւններն են Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի, Մեկնութիւն Ժողովողի, Մեկնութիւն Հին և Նոր Կրտակարանի (անտիպ), որոնք միւսների հետ գուրկ ևն գրականութեան համար որիւէ նշանակութիւնից:

2. Նախնեաց եկեղեցական գրեթէ հրատարակութիւնը. այսպէս են Աւետարան, Սաղմոսարան, Խորհրդատետր, Ժամագիրք և այլ բոլորի պսակն եզոզ մեծահատո՞ւ պատկերազարդ Աստուածաշունչը, որը Մխիթարը վերականգնում է զանազան հին ձեռագրերից և հաւատարիմ մնալով ոսկեղէն զարու լեզուն՝ հրատարակում է առանց լատինաբանութեան:

3. Հայկաբանական գրեթէ. Մխիթարը հրատարակում է նախ երկու քերականութիւն՝ մին գրաբարի և միւսը աշխարհաբարի. վերջինս տաճկերէն բացառութեամբ. սոցանից զուրս թողնում է նաեւ մի ուրիշ Քերականութիւն աշխարհաբար լեզուի և համառօտ ճարտասանութիւն, որոնք մնում են անտիպ: Բայց Մխիթարի գլուխ գործոցն է լինում Հայկազեան բառարանը, որ պարունակում է 3 մաս. զբարբարից աշխարհաբար, աշխարհաբարից զբարբար և յատուկ անուանց բառարան: Այս պատկառելի ու տաժանելի գործը՝ որի վրայ աշխատել են ¹⁸Մխիթարը, այլ և իր բազմաթիւ աշակերտները, կոթողական մի

երկ է Մխիթարի անունն անմոռաց պահելու համար և հայերէն լեզուի առաջին բառարանն է. նրա վրայ հիմնուեց Վենետիկի Նոր Հայկազեան բառարանը, որ Հայոց մեծագոյն ու պատկառելի աշխատութիւնն է:

Ինչպէս տեսնում ենք սոցա մէջ աչքի ընկնող ու հիմնաւոր աշխատութիւնները հայկաբանական գործերն են. նոյն իսկ նախնեաց գործերի հրատարակութիւնը, յատկապէս Ս. Գիրքը, նոյնպէս հայկաբանական է. և այսուեզ երեւան է գալիս Մխիթարի բուն նպատակը, որ էր սրբագրել ազճատուած հայերէնը, ջնջել լատինաբանութեան կեղտերը և հին ու մաքուր հայերէնը վերականգնել Հայոց մէջ:

Մխիթարը բանաստեղծութիւններ էլ ունի, որոնք հրատարակուած են Տաղարան անունով հատորի մէջ. բայց բոլոր այս ոտանաւորների մէջ զգում ենք աւելւորի բացակայութիւնը. կան նաեւ Սաղմոսնի առակների տաղաչափութիւնը, որ գրել է Սերառտիայում և Շաբականներ՝ որոնք մինչեւ հիմա երգւում են Վենետիկեցոց մէջ: Մխիթարը իբրեւ կրօնաւոր, մանաւանդ իբրեւ վանքի մարդ՝ չէր կարող սրանից աւելին անել:

Անուստ անելով Մխիթարի այս գրական, կրօնական ու քարոզչական արժանիքները, մի խոշոր արժանիք միայն կը պահենք իրեն. — Հայ լեզուի ու գրականութեան վերանորոգութիւնը:

2. ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

Վենետիկի վաճառքը 200 տարուայ գոյութիւն ունի. իւր այդ ամբողջ 200 տարուայ գոյութեան մէջ նա տուել է մեզ մօտ հարիւր հեղինակ և մօտ հազար հատոր աշխատութիւն. մի պատկանելի գումար, որ ըստ երիցեանի կազմելով բոլոր հայերէն գրքերի մօտ չորրորդ մասը, ամենապատուաւոր տեղն է բռնում վերջի դարերի մեր մտաւոր կեանքի մէջ: Այս ամբողջ աշխատութիւնները կարող ենք բաժնել վեց մասի.

1. Կրօնական եւ աստուածաբանական գրութիւններ. որոնք առհասարակ թարգմանութիւն են և նպատակ ունին կաթողիկոսութիւն քարոզելու. այս աշխատութիւնները Վենետիկի հրատարակութեանց մէջ կազմում են մեծադոշն թիւը (ամբողջ հրատարակութեանց քառորդը) և գրականութեան համար ոչ մի արժէք չունեն:

2. Աւսումնական. այս ճիւղին են պատկանում լեզուագիտութեան, բնական գիտութեանց, արուեստների ևն. նուիրուած մեծ ու փոքր աշխատութիւնները, ինչպէս՝ դասագրքեր, բառարաններ, քերականութիւններ ևն., որոնք նմանապէս գործ չունին գրականութեան պատմութեան մէջ:

3. Օտար գրականութեանց քարգմանութիւններ. Վենետիկցի բոլոր հեղինակները ջանք են գործ դրել օտար գրականութիւնները մեզ ծանօթացնելու. նոքա թարգմանել են յոյն, լատին, ֆրանսական, իտալական և մասամբ անգլիական գրականութեան բոլոր

կարեւոր գործերը, ինչպէս են Հոմերոսի, Արիստոտէլի, Պլատոնի, Եսքիլէսի, Եւրիպիդէսի, Դեմոսթենէսի, Սոփոկլի, Եպիկտետի, Պլուտարքոսի, Վիրգիլիոսի, Սալլուստիոսի, Կիկերոնի, Կեսարի, Տակիտոսի, Սենեկայի, Ուլրատիոսի, Փեդրոսի, Ռասինի, Կորնէյլի, Բոսիւէի, Ֆէնէլոնի, Դանտէի, Տասսօյի, Մանցոնիի, Միլտոնի, Բայրոնի երկերը: Դժբախտաբար Վենետիկցիք սահմանափակուել են միայն դասական շրջանի մէջ և նոր ու նորագոյն ազատ գրականութիւնից խոյս են տուել: Այս բոլոր աշխատութիւնները թէեւ առանձին խնամքով թարգմանուած և նշանաւոր իրենց ճշգրտութեան կողմից, սակայն զբաւար լինելով՝ նշանակութիւն ունեցան միայն ԺԸ. դարում և ԺԹ. դարի հազիւ մինչեւ կէսը: Այս դարերի հայ սերունդը կրթուեցաւ Վենետիկեցոյ յիշեալ թարգմանութեանց շնորհիւ և նոցա մէջ զարգացաւ եւրոպական գրականութեան հետեւողութեամբ՝ արդի գրականութեան առաջին ծիլերը: Բայց այժմ նոքա արդէն մոռացուած են իրենց լեզուի և իրենց դասական ուղղութեան պատճառաւ: Վենետիկցիք թէեւ այժմ էլ աշխատում են աշխարհաբար թարգմանութիւններ անել, բայց նոցա աշխարհաբարը երբեք չի յաջողուած, որովհետեւ ռամկօրէնից կամ գրաբարխառն աղաւաղ լեզուից այն կողմ չի անցնում:

4. Հիմն հայ մասեմագրութեանց հրատարակութիւնը. այս տեսակէտից Վենետիկեցոյ նշանակութիւնը անգնահատելի է. նոքա են որ առանձին ջանք գործ դրին հաւաքելու և հրատարակելու մեր հին մատենագրութեան թանկագին մնացորդները և կարող ենք ասել թէ բոլոր գլխաւոր երկերը հրատարակել են,

քից և նոր քննական պատմութեան պէտք կայ: Աւելացնենք նաեւ այն հանգամանքը որ Չամչեանը կաթողիկ լինելով և Հայոց պատմութիւնը հաշտեցնել ուղեւ զելով կաթողիկոսութեան հետ, շատ դէպքեր խեղաթիւրել է և այնպէս է դուրս բերել որ իբր թէ հայ ժողովուրդը և հայ կաթողիկէները կաթողիկ են եղել և զաւանել պապի գերիշխանութիւնը: Այս ամէն պատկասութիւններով միտարն Չամչեանի գործը տակաւին միակն է մեր մէջ և բոլոր գրողները ստիպուած են նրա պատմութեանը դիմել: Չամչեանի պատմութեան շարունակութիւնը կազմել է Պոլսեցի Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեան, որ սկսելով 1772 թուից հասցնում է մինչև 1860, Տաճկահայոց Սահմանադրութեան հաստատութիւնը:

3. Մեկնութիւն Սալմուսաց (1815) տասը հատոր ահագին աշխատութիւն, որի համար աւելորդ է ասել թէ այժմ ամէն նշանակութիւնից ընկած է:

Հ. ՂԱԻԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ (1758—1833 Պոլսեցի) յայտնի է իբրեւ աշխարհագրագէտ, հնախօս և պատմաբան. իր կարեւոր գործերն են.

1. Աւխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի (1802—5), 11 հատոր, որոնցից վերջինը 'Նոր Հայաստան' մեր երկրի արդի վիճակի նկարագրութիւնն է և մեծ կարեւորութիւն ունի Հայաստանի աշխարհագրութեան համար:

2. Դարապատում (1814), 8 հատոր աշխատութիւն, ընդամենը 3500 երես, որի մէջ պատմում է Եւրոպական տէրութիւնների ժամանակակից պատմութիւնը՝ 1750 թուից մինչև 1800:

3. Հիւն Հայաստան (1822), Հայաստանի աշխարհագրութիւնն է հին և միջին դարերում:

4. Հնախօսութիւն (1835), 3 հատոր ընդարձակ աշխատութիւն, որի մէջ պարզում է Հին Հայաստանի կեանքը, քաղաքական ու վարչական կազմակերպութիւնը, թագաւորի, նախարարների և բանակի գրութիւնը, մի խօսքով հին հայոց քաղաքակրթութեան պատմութիւնը: Այս գրութեամբով Ինճիճեանը հիմ գրաւ մի կարեւոր գիտութեան՝ հայկական հնախօսութեան. գրութեամբ թէեւ ունի իր ժամանակի քակասութիւնները, ինչպէս Աղամի խօսած լեզուն հայերէն լինելը, Դրախտի Բարձր Հայոց մէջ գտնուիլը եւն, բայց նա մինչև այսօր էլ միակն է հայկական հնախօսութեան մէջ և իր պարունակած ընդարձակ ու կարեւոր տեղեկութիւններով դեռ շատ գնահատելի:

Հ. ՄԿՐՏԻԶ ԱԻԳԵՐԵԱՆ (1762—1854 Անկիւրացի) նշանաւոր է իւր երկու հատոր հայերէն բառարանով, որ կոչւում է Նոր Հայկազեան Բառարան: Մխիթար Աբբան, ինչպէս գիտենք, կազմել էր արդէն մի մեծ բառարան, բայց միաբանութիւնը ձեռք ձգելով հին հայ մատենագրութեան բազմաթիւ նոր ձեռագիրներ, կարողացաւ ծանօթանալ մեր լեզուի նորանոր բառերի հետ, այնպէս որ Մխիթարի աշխատութիւնը այլ ևս անբաւական էր. ուստի երեք հոգի, Աւետիքեան, Սիւրմաէլեան և Աւգերեան զլուխ են կանգնում և միաբանութեան բոլոր աշակերտների հետ կազմում են յիշեալ բառարանը, որ նախ ունէր 12 հատոր, 12,000 երեսից բաղկացած, բայց չզիմանալով տպագրական մեծամեծ ծախսերին, տպւում են նրանից միայն երկու

հատոր՝ համառոտած ձևի տակ։ Նոր Հայկազեան Բառարանը խիստ հոյակապ գործ է, արժանի հայոց անունը գիտնական կաճառների առաջ պատկանելի դարձրնելու։ Իւրաքանչիւր բառի գէժ գրուած է յունարէն, լատիներէն, աշխարհաբար, ռամկական և թուրքերէն հոմանիշները, հին մատենագրութիւնից բերուած բազմաթիւ վկայութիւններ ճշտում են բառի նշանակութիւնը։ հնացած է միայն բառերի ստուգաբանութիւնը՝ որ այժմուայ գիտական պահանջներին բոլորովին չի համապատասխանում։

Նախորդից մի տասնեակ տարի յետոյ. Հ. Աւգերեանը դարձեալ ձեռք բերելով նոր բառերի պաշար՝ կազմում է Առձեռն Բառարանը, որ թէեւ աւելի փոքր զիւրքով, բայց ունի 5000 բառ ու ոճ աւելի քան նախորդը։

Աւգերեանի երկրորդ մեծագոյն աշխատութիւնն է «Լիակատար Վարք Սրբոյ» 12 հատոր, որտեղ հաւաքուած են Հայոց եկեղեցու մէջ տօնելի բոլոր սրբերի վկայարանութիւնները։

Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՔԱՋՈՒՆԻ (1823—1904 Պոլսեցի) վենետիկի գիտնական միաբաններից է. նա մեղ տուել է դրական գիտութեանց ընդարձակ հատորներ, ինչպէս Թուարանութիւն, Աշխարհագրութիւն, Հնախօսութիւն, Բնաբանութիւն կամ Ֆիզիքա, Բնալուծութիւն կամ Քիմիա, Մեքենագիտութիւն, Արուեստաբանութիւն, Երկրագործութիւն, Շերամաբանութիւն, Մեղուաբուծութիւն, Պարտիզպանութիւն, Պաղարանութիւն։ Իր ամենամեծ աշխատութիւնն է երկհատոր Բառգիրք Արուեստից և Գեղեցիկ զպրութեանց. այս-

տեղ հաւաքել է նա գիտութեանց և գեղարուեստների վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները և կարող ենք ասել թէ հայերէն լեզուով եղած միակ հանրագիտակն է (encyclopédie) բայց դժբախտաբար բոլորն էլ գրաբար լեզուով գրուած լինելով՝ անմատչելի են հասարակութեան։

Հ. ԵԴՈՒԱՐԴ ՀԻՒՐՄԻԻՉ (1799—1876 Պոլսեցի) նմանապէս վենետիկի նշանաւոր հայրերից է. նրա գործերի մէջ աւելի շատ են ինքնագիր աշխատութիւնները և գրական գործերը, որոնք միայն կարող են անցնել գրականութեան պատմութեան մէջ։

Հիւրմիւլի ինքնագիր բանաստեղծական գործերն են.

1. Մաղբանք չափաւ՝ ոտանաւոր աղօթքների հաւաքածոյ.

2. Բուրասանք Վրուրի Ումզգանայ. պարունակում է ծաղիկների և բոյսերի վրայ զանազան բանաստեղծութիւններ.

3 Յարայ գիրք. Ս. Գրքից Յոր երանելու պատմութիւնն է որ սրտառուչ կերպով ոտանաւորի է վերածել հայկական չափով.

4. Օրհնութիւնք հին կսակարանաց եւ ծաղկաբայ ի Սալմասց Ս. Գրքից, մասնաւորապէս Սաղմոսներից վերցրած հատուածներ են ոտանաւորի վերածուած։

5. Վրուրի Ումզգանայ առակք. նոյնպէս ոտանաւորի վերածուած առակներ և վերջապէս՝

6. Տաղք, որ հրատարակուած են Մխիթարեան տաղարանի երրորդ հատորում։

Կարելի է յիշել նաեւ Հիւրմիւլի աշխարհաբարից

գրաբար Բառարանը, որ Մխիթար Աբրալի նոյն աւստութեան աւելի կատարեալ հրատարակութիւնն է:

Բացի սոցանից Հիւրմիւզ ունի չառ թարգմանութիւններ, ինչպէս են Բոսիւէի, Բուրդալուի և Մասիլիոնի բեմասացութիւնները, Ռասինի Ֆեգրա և Գոթոլիա, Ռոլէնի հնարասութիւնը, Տակիտոսի Տարեգիրքը, Ֆենելոնի Տելեմաքը, Վիրգիլիոսի հովուերգութիւններն ու Ենէականը, Բեռնարդէն-դը-Սէն-Պիէ-ոի Պօղոս և Վերգիլէն, Մարկոս Աւրելիոսի թղթերը, Մետաստասիոսի սրբազան թատերգութիւնները ևն.:

Վենետիկի ամէնից մեծ, ամէնից արգիւնաւետ հայրերն են Բագրատունի և Ալիշան. անցնենք խօսել սոցա մասին աւելի ընդարձակ և առանձին գլուխներով:

3. Հ. ԱՐՄԷՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (1790—1866)

Հ. Ա. Ղազիկեան,—Հ. Արսէն Կ. Բագրատունի, տեա Մխիթարեան Յորեյեան, Վենետիկ 1901, էջ 126—146: նոյն.—Բաղմալէպ, 1899—1900: Գեղունի.—1900.

Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունին ծնունց 1790 թ. Օգոստոս 21 Պոլսում. նա համարւում է Բագրատունեաց ազնուական ցեղից. մայրը հիւանդ լինելով՝ առաջին օրից յանձնում է նրան յոյն ստնտուի, որով Բագրատունին սկսում է սովորել յունարէնը իւր մայրենի լեզուի պէս: Մօրն ուխտական զաւակը լինելով՝ 11 տարեկան հասակում ուղարկւում է Վենետիկ աշակերտելու: Այստեղ առանձին սէր ու եռանդ է ցոյց տալիս յոյն եւ լատին լեզուները սովորելու, այդ մատենագրութեանց գլուխ գործոցները միշտ կարդում է. Աստուածաշունչն ու Հոմերոսը ամբողջ 50 տարի ձեռքից բաց չէ թողել նա՝ մինչեւ իր կեանքի վերջին օրերը: 18 տարեկան հասակում նա արդէն լաւ գիտէր յունարէն, լատիներէն, իտալերէն և ֆրանսերէն լեզուները. կարգում էր Հոմերոս, Վիրգիլիոս, Տասոս, Ռասին, Լաֆոնտէն և Ֆէնէլոն իրանց բնագիր լեզուներով. իւր այդ մատաղ հասակում սրտումը վառւում է բանաստեղծական հուրը և ջանկանում է նրանց հետեւող լինել:

1810 թուին Բագրատունին ձեռնադրուեցաւ վարդապետ և նշանակուեցաւ վանքում ուսուցիչ, տուաւ

ուսեալ աշակերտներ: Իր ամէնից սիրելի պարագմունքըն եղաւ հայ լեզուն, որի ուսումնասիրութեան համար բաւական չհամարելով Վենետիկի գրադարանի բազմաթիւ ձեռագրերը, անցաւ Պարիզ՝ քննելու Ազգային գրադարանի ձեռագրերը և ծանօթանալու նոցա պարունակած գանձերին:

7 ամիս Պարիզում պարապելուց յետոյ՝ անցաւ Հոլլմ, իբրեւ մխիթարեան գործակալութեան օգնական: 1829 թուին Ռուսաստան գնաց իբրեւ օգնական և թարգման Յովհ. Վ. Սերվիեանի ազգային խնդրի պատճառով Ռուսաց կառավարութեան առաջ. բայց այնտեղ Սերվիեանը հիւանդանալով մեռնում է և նրա պաշտօնը ինքն է կատարում յաջորդութեամբ:

1831 թուին Բագրատունին նշանակուեց Տիւղեան Յակոբ ամիրայի գրան երէց. այս պաշտօնով մընաց նա երկար տարիներ և սորանով առիթ ունեցաւ բազմաթիւ բանաստեղծական ճանապարհորդութիւններ անելու Եւրոպայում և Եւրոպական Տաճկաստանում:

Բագրատունին իր գրական գործունէութիւնը ըսկըսաւ ընդարձակ ֆրանսերէն քերականութեան հրատարակութեամբ (1821), որից յետոյ ձեռնարկեց թարգմանել շատ օտար հեղինակներ: Առանձին սէր ունենալով քերթողական արուեստին՝ գրեց մի խումբ ուսանաւորներ, որոնցից լաւագոյններն են Եղերզ տախակին, Գանգատ Պառնասեայ, Դատաստան Ապողոնի, Յաղթանակ արդարոց, Դաշտիկն յաւար ևւն. և բայց նա հետամուտ եղաւ մանաւանդ մի մեծ նորութեան հայ բանաստեղծական արուեստի մէջ, որի երկրորդ հիմնադիրը եղաւ ինքը. — դա հայկական չափն էր: Նա

վաղուց նկատել էր որ յանգաւոր ու չափաւոր ոտանաւորը յետին դարերի գործ է և մտել է մեր մէջ արարական ազդեցութեամբ. հին տաղարանների և շարականների մանրամասն քննութեամբ նա վերջապէս երեւան է հանում մեր հայրերի բանաստեղծական արուեստը և այն չափը՝ որով նոքա գրում էին հին ժամանակ: Այս չափը նորոգելու համար մեր մէջ իբրն մոյշ հրատարակում է նախ Վերգիլիոսի Մշակականքը և յետոյ Ուրատիոսի Գերթողական Արուեստը (1847), որի յառաջաբանի մէջ երկարօրէն պարզում է իր գիւտի հանգամանքները:

Հայկական չափը մեծ ընդունելութիւն գտաւ հայոց մէջ և շատեր սկսան գրել ու թարգմանել այդ նոր չափով: Պէշիկթաշեանը դիմում է նրան Վերգիլիոսի այս խօսքերով. «Զկէս փառաց իմ կապտացեր»: Խրիմեան Հայրիկը Հայաստանի խորքերից սքանչացում է յայտնում այս թարգմանութեան վրայ և թէ ինքն էլ հետեւելու է նոյն չափին:

Հայկական չափի ընդունելութիւնը խրախուսեց Բագրատունուն և նա հրատարակեց վերջապէս Հայկ Դիւցազն խոշոր զիւցաղներգութիւնը, որ իւր և Վենետիկի միաբանութեան, գուցէ և մեր ամբողջ դասական շրջանի գլուխ գործոցն է և պսակել է հեղինակի անունը անմոռանալի յիշատակով: Դեռ Պոլսում եղած ժամանակ Բագրատունին սկսել էր այդ աշխատութիւնը, բայց հրգեհն ոչնչացրել էր. բարեկամների խնդրանքով երկրորդ անգամ սկսում է նա և աւարտում այդ մեծ գործը՝ Վրէժ լուծելու համար քառասուն դարերի լուծեան:

Ամէն հին ազգ ունեցել է իւր պատմական—կրօ-

նական կեանքից մի խոշոր երկ՝ գիւցազներգութիւն կամ Ս. Գիրք. ինչպէս յոյները Հոմերոսը, լատինները Վերգիլիոսը, եբրայեցիք Աստուածաշունչը, պարսիկները Զինդ-Աւեստան ու Շահնամէն, հնդկները Վեդան, Մահաբարատան և Ռամայանան, չինացիք Քինգերը ևւն, և Բագրատունին որ մնուել էր այսպիսի գասական հրաշակերտներով, նախանձով էր նայում նրանց վերայ և ցաւում էր որ հայոց այս հին ժողովուրդը մի այսպիսի հսկայ գիւցազներգութիւնից զուրկ է. և նա իր ձեռքով կանգնեց պատկառելի կոթողը հայի ու Հայկի անուան նուիրում:

Հայկ գիւցազներգութիւնը (ապ. 1858) գրուած է Հոմերոսի և Վերգիլիոսի ոճով, բաժանուած է 20 գրքի և պարունակում է 22.210 տող հայկական չափով: Այս տեղ պատմուած է Հայկ նահապետի գործը և Հայ ազգի հիմնարկութիւնը. բայց որովհետեւ մեզ ծանօթ պատմութիւնը ինքնին չառ անբաւական էր այսպիսի մի գիւցազներգութիւն զուրա բերելու համար, ուստի հեղինակը ստիպւում է շատ բան իրանից ըստեղծել:

Ահաւասիկ Հայկի քսան գրքերի նիւթը համառօտ կերպով.

Նաւասարդի գիշերն էր՝ երբ Աստուածային հրամանով Հայկը որոշում է կռիւ մղել Բէլի դէմ. Վստամը որ Հայաստանի հին ընկններից էր՝ համաձայն չէ կռուի որոշման. տօնական ուրախութեանց միջոցին գալիս է Բէլի պատգամաւորը և առաջարկելով իր պայմանները՝ պահանջում է հնազանդութիւն. Հայկ արհամարհում է պատգամաւորին (Դրուաք Ա.) և իսկոյն բանակն յարդարելով ճանապարհ է ընկնում: Սահմա-

նապահ Կադմոսը փախչելով Հայկի մօտ՝ յայտնում է թէ Բէլը գալիս է անեղ բանակով: Երկնքում ժողով է կազմուած առաջիկայ մեծ կռուի համար. Աստուած իր հրեշտակներով Հայկի կողմն է, իսկ դժոխքն ու ատարտարոսի բոլոր սատանաները պաշտպան են կանգնած Բէլին: Դեւերի ներշնչութեամբ Վստամը ապրտամբում է Հայկի դէմ և սկսում է գրգռել ժողովուրդը նրա դէմ: Բէլի բանակը յառաջանում է և Թուխ գետակի մօտ ճակատում. Վստամը առանց հրամանի ինքնազուլուս ճակատ է յարդարում և ջախջախում նւրանց յատաջապահ գունդը (Բ): Հետեւեալ օրը Բէլ մեծ ուժերով առաջանում է Հայկի վրայ. Հայոց կողմից Վստամ մենամարտութեան է գնում Բէլի բանակը և իր ախոյեանի հետ երկար մենամարտութիւնից յետոյ՝ երկու կողմերն էլ անպարտելի են մնում (Գ): Բէլ ուղարկում է նոր պատգամաւոր որ և առաջարկում է հաշտութիւն երեք պայմանով. ճանաչել Բէլի իշխանութիւնը, պաշտել նրան իբր աստուած, տալ Հայկի զուսար Հայկանուշին Բէլին կնութեան: Պատգամաւորը Հայոց բանակը դառնով՝ մանրամասն քարոզում է իրենց կրօնը. Հայկը մերժում է և Նոյ Նահապետը պատմելով ամբողջ Աստուածային մեծագործութիւնը՝ յորդորում է կռուել Բէլի հետ (Դ): Հայկ պատմում է Սենաարի դաղթը, աշտարակաշինութիւնը, լեզուների խառնակութիւնը, Բէլի ըմբոստութիւնը և իր հեռանալը Բէլից: Վստամ յայտնապէս ապստամբում է Հայկի դէմ և Հայկը սաստիկ երգուններով թողնում է Վստամին առանձին կռուել Բէլի հետ, պայմանով որ եթէ յաղթէ՝ Հայկը թողնի Հայաստանը և հեռանայ (Ե): Վստամ ընդունում է և ճակատ յարդարում. բայց

տեղատարափ անձրեւը խանդարում է նրանց (Ձ)։ միւս
օրը սկսում է սոսկալի ճակատամարտը։ Վստամի կող-
մը տկարանում է։ Արմալիս, խոռ և Արմենակ մոռա-
նալով Հայկի նդովքը, խառնում են կռուի։ բայց
նոքա եւս վտանգի մէջ են։ Հայկ ուղում է միջամը-
տել, բայց մի բանակ ուղարկում է իր դէմ իր վրա-
նում բռնելու համար իրեն։ Հայկ խորտակում է այդ
բանակը (է)։ Արմենակի կողմը յաղթւում է, Հայկի
որդին Հայկակ ընկնում է կռում և նրա մարմնի վը-
րայ մեծ սուգ է լինում։ վտանգալից կացութեան մէջ
ժողովուրդը աղերսում է Հայկին ու Վստամին հաշ-
տուել միմեանց հետ և միացեալ ուժով ջախջախել Բէլի
ուժը։ բայց Հայկ ու Վստամ անողոք են, եօթնօրեայ
զինադադարի ժամանակ թաղում են զիւրեքը։ հան-
դիսաւորապէս նկարագրւում է մանաւանդ Հայկակի
յուզարկաւորութիւնն ու մեռելահացի խնջոյքը։ Կոռւի
երկիւղից պաշարուած՝ Բէլը նոր պատգամաւոր է ու-
ղարկում Հայկին և պահանջներից մէկը կրճատելով՝
պահանջում է միայն հնազանդութիւն և խնամութիւն։
Հայկ մարդ է ուղարկում Կովկաս և Ապահոնիք՝ օգ-
նութեան կանչելու համար իր եղբայրներին և իր
խոռվեալ Ապահ որդուն (Ը)։ Կովկասեանների անեղ
բանակը միանալով Ապահի գունդին, զիշերանց պա-
տահում է Բէլի ուղարկած բանակին որ ուղում էր յե-
տեւից հարուածել Հայկին։ Ահեղի պատերազմի մէջ
Բէլեանք խորտակւում են իսպառ (Թ)։ Արճէչում նաւ
են նստում Հայերը՝ զիմաց անցնելու համար։ սան-
դարամեանների հանած անեղ ալեկոծութիւնը խոռվում
է նրանց։ Բէլի զօրքերը լսելով՝ խուժում են ծովեզրը՝
արգիլելու համար Հայոց դուրս գալ։ տեղի է ունենում

մեծ նաւամարտ (Ժ)։ Հայկը վրայ է հասնում։ Հայե-
րը ցամաք են ելնում և երկու կողմից ջախջախում
Բէլի բանակը։ Հայկ յաղթական, բայց վիրաւոր դառ-
նում է (ԺԱ)։ Բէլի պահնորդները դաւ են նիւթում
վիրաւոր Հայկին սպաննելու համար իր վրանում (ԺԲ)։
Հայկանոյշ վրայ է հասնում և քաջաբար կռուելով գե-
րի է ընկնում (ԺԳ)։ Բէլը նրան իր առաջն է կանչում
և ամէն հնարք գործ է դնում հրապուրելու համար
նրան, բայց ի գուր։ նորից դիմում է Հայկին և հաշ-
տութեան իբր միակ պայման՝ խնդրում է Հայկանոյշի
ձեռքը։ Հայկ իր աղջիկը մահուան է նուիրում ու
մերժում Բէլի պատգամաւորներին։ Վստամ որ մինչեւ
այն ժամանակ թագուն աշխատում էր Հայկի հակա-
ռակ, նրա ազնուութիւնն ու մեծանձնութիւնը տես-
նելով՝ զղջում է և իր բանակով նրան հնազանդու-
թիւն յայտնում։ Վստամ և Հրանդ գնում են Բէլի
բանակի վրայ՝ գերի Հայկանոյշին ազատելու համար
(ԺԴ)։ բայց Հրանդն էլ գերի է ընկնում և Բէլի հը-
րամանով մահուան դատապարտում։ Աստուած որ
բարկացել էր Հայկանոյշի մի անարժան արարքի հա-
մար, հաշտում է Հայոց հետ, բախտը չրջում է Հայ-
կի կողմը, բժշկում է նրան իր վէրքերից (ԺԵ) և յայտ-
նում նրան իր յաւիտենական տնօրինութիւնները (ԺԶ)։
Կոիւն սկսում է Հայկ ու Բէլ քանիցս իրար են փըն-
տում, բայց նոցա պատահումը խափանում է։ երե-
կոն և Բէլեանց դժուարին կացութիւնը վերջ է դնում
կռուին (ԺԷ)։ Բէլեանք լաստեր են գցում գետի վրայ՝
թագուն պաշարելու համար Հայկի բանակը։ բայց նո-
յի աղօթքով հեղեղ է բարձրանում և լաստերը քշում։
Բիւրասպը հաճելու համար աստուածներին՝ մարդագոհ

է անում, ուր զենել է ուղղում նաեւ Հայկանոյչին, բայց նա հրաշքով ազատուում է (ԺԸ): Դժոխքը զուարթացած մարդագոհի բուրումով՝ գուրս է դալին Հայկի դէմ. Երկինքն էլ հանում է արդարների գունդը, սոսկալի պատերազմի մէջ Բէլեանք յաղթւում են (ԺԹ). երկրորդ օրը նոր փորձ է կատարում Բէլ և երկու բանակներն իրար են խառնուում. Հայկ ճեղքելով թշնամիների գունդը՝ Բէլի վրայ է գնում և իր լայնուլիճ աղեղով գետին փռելով նրան՝ վերջ է տալիս անկող ճակատամարտին (Ի):

Իր ամբողջութեան մէջը Հայկը Հոմերոսի օրինակութիւնն է. այստեղ էլ պատերազմների, ճակատամարտների, նաւամարտի և մենամարտութեանց անկող նկարաչորութիւններ, սրտորդութիւն, բանակների արշաւանք, սպառազինութեանց պատկերներ, աստուածների մրցում, սիրային յափշտակութիւններ, զիչերային դաւադրութիւններ, փոթորիկ, մրբիկ, որոտում, նաւաբեկութիւն, վերջապէս ծայրէ ի ծայր կըսիւ ու ազդակ: Նիւթին համապատասխան էլ լեզու է գործածել Բագրատունին հայկական չափի ծանր ու վեհ ռճը, լեզուի ձխութիւնը, հոմանիչների և հականիշների առատութիւնը, նմանաձայնութիւններ, բռնաձայն բառեր, մանաւանդ կրակոտ և ուժգին բառերի յատուկ ընարութիւնը տալիս են գրքին անկող կերպարանք: Իբր նմոյշ բերում ենք այստեղ մի քանի կարճ հատուածներ Հայկի ուժեղագոյն էջերից:

ՎՍՏԱՄԻ ՄԵՆԱՄԱՐՏԸ (ԷՋ 89).

Որպէս զոյգ մի մեծամեծ բռնաժանի սաստիկ գամփոռնք,
Մի՛ կրկին ի կոխ խառնեալք գազանային սուր առամամբ,
Ջատչին խուս մի կան հային տիգօք աչաց մոմուալով,
Եւ դարձեալ յարձակին զմիմեամբք պատեալ հողաթաւ.

Ոչ ինչ ընդհատ և սոքին առ ամենի վայրենութեան՝
Վերստին անկան յիրեարս՝ միմեանց արեանցն ծարաւք,
Հուստար վառեալ զինուք զոր մոլութիւն լինէր նպաստ,
Մուրցացի և աքացի բռնամարտիկ պատերազմեալ,
Որոց կոռփք ի մկնդաց բռնաքարանց վիմաց լախտից
Չէր ինչ ընդհատ ի ջախջախել զէն և զոսկերս թակաթոպ:

Նախ արուեստ ճարտարող ընդ քաջութեան խառն
կուէր,
Ժոկ զարդիս կատաղութիւն եւեթ շարժէ զոզի զմարմին,
Եւ կալեալ զփողից միմեանց գոգ խեղդ ընդ անձն հեղձամաղձուկ.

Է զի սա ի գետին, այր զընկերան պատատեալ,
Եւ մերթ այնպէս գիրկընդխառն ընդ հոգ փոշոյն թաւալղորք.

Բոմբիւնք ոտիցն և կոփմանց իրբեւ անկեալ վիմանց թնդէր:

Եւ յանկարծ թօթափեալք առ ի միմեանց ձիգ ասպարէս,

Ամենայն ուժգնութեամբ իրան յիրան բախել զիմեն ,
 Խորտակել երկոցունց կամ գէթ միունն , և վճարել :
 Որպէս երկուք ի մրբրկի 'նդհարկանիցին նաւք բարձ-
 րարերձք
 Յապշտակեալք յալեացն յիրեար և երկոքեան անդէն
 ջախեալք :
 Կամ իբր յահել զետնաշարժ ի տարերացըն զգրգել
 Զլերինսն քառաժեռս յերկուս հերձեալ տեսանիցես ,
 Եւ զմեկնեալսն ի միմիանց անդրէն յիրեարս բարախ-
 եալ :

ՏԵՂԱՏԱՐԱՓԸ (2. էջ 155).

Մթացան երկինք , և հողմք չորից ծագաց ոստեան ի
 կռիւ ,
 Քարանձաւք հեծէին ճարճատէին լեռանց մայրիք ,
 Եւ անդունդք վասպուրական ամհնարար գազանաց-
 եալ
 Գոչէր վիշապաձայն , և մինչ ի զլուխս պարեխաց
 Իբրեւ զունդ յարդի մղեղեալ հոսեալ զիրփուր ծովուն
 սրսկէր :
 Գոռաց երկինք որոտիւք ի ծոց ամպոց ահագնացայտ ,
 Եւ ճայթռմունք փայլատախանց ծագաց մինչև ի ծագս
 երկնից
 Պատառեալ աղջամուղջ խաւարին զաչս չլացուցին :
 Փոչին ելեալ ծառացեալ և զիղացեալ յերկին կցէր ,
 Զտիեղերս ծածկէր յաչաց , զերանդս ի մի թաթաւէր
 թոյր :
 Զէր յոտին կալ կանգուն և յաղթանդամ սկայից
 անդամ .

Այր ի վրանս իւր անկաւ՝ զապաւանդակս պնդելով :
 Հօտք հօրանք անդեայք խուճապ խիտ բառաջմամբ
 իջեալ ի զիւր ,
 Ի հովիտս , ի խորշ տեղիս մակաղէին կուռ առ մի-
 մեամբք :
 Բիւր ի լեռանց արձագանդք խօսին ազգի ազգի ձայն-
 իւք :

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ (2. էջ 171)

Յոտնատրոփ սալամբակ զընդմանէն յօդս եռայր փոշին
 Գնան ծածկին ի մրբիկն , ի մառախուղ սուղեալ լեր-
 անց :
 Հայկեանց ցրուեալ ի մայրին յայսկոյս յայնկոյս յա-
 ռաջս առաջս .
 Ի հաջեւ հետազօտել շանց՝ ի զորդից ասպատակին
 Դոստուցեալ բոյք երէոց վագին վարդին ի վեր ի
 վայր :
 Անդ քառատրոփ դոռյթ , անդ գոռ , անդ ոտն ի դոփ ,
 մկունդ ի կոփ ,
 Թունդ առ անտառ , բոմբ ի բոմբիւն թումբ ի թըմբիւն-
 զանդք արձանաց :
 ...Ահա ցլիկ մի վայրի խոցեալ նետիւ յոյժ զառնա-
 չունչ :
 Դիւանոտ գազանութեամբ խոզանաստեւք զիղեալ ի
 կուռնս ,
 Արլւնոռւշտ աչք բոցավառ , կամակոր ողն աղեղնաձե :
 Վրիժակք ի զլուխն խոնարհեալ , հուպ առ երկրաւ
 քերեալ պատրաստ ,
 Ոլորեալ կանգնեալ ազին գալարածեւ զերդ խարազան ,

Փոնչէր գայր արշաւասոյր, սըրնթացիւք շանց վոհ-
մակ զհետ,
Մըրիկ փոշւոյն պտուակեալ՝ զնրէ և գայր շոպէր յաշ-
աց:

Հայկից յետոյ իբրև Բագրատունու Երեւելի
փորձը գալիս է Հոմերոսի Իլիականը, որ թարգման-
ուած է յունարէն բնագրից նոյնպէս հայկական չափով:
Սքանչելի ճաշակը, բնագրի բաձարցակ հաւատարմու-
թիւնը, թարգմանութեան կատարեալ ճշտութիւնը
այնպէս մրցում են միմեանց հետ, որ կարելի է ա-
սել թէ նա իր ճոխութեամբը գերազանցում է յոյն
բնագիրը:

Այնուհետև գալիս են Անգլիացի նշանաւոր բա-
նաստեղծ Միլտոնի Կորուստ Դրախտին և Մոփոկլի,
Ռասինի, Վոլտերի, Ալֆիէրիի ևլն. թատերական
գործերի թարգմանութիւնը, որ նա հաւաքել է նա-
եալ հին և նոր ողբերգութեանց հատորի մէջ:

Յիշենք վերջապէս Բագրատունու Զարգացելոց Բե-
րականութիւնը (1852), որ 40 տարուայ անխռնջ աշ-
խատութեան արդիւնք է. սա մի գանձարան է և—ԺԳ
դարերի հայրէն լեզուի. այնտեղ կարելի է գտնել հայ
լեզուի ամէն շրջանների վիճակը, թէև առանց գի-
տական ու կանոնաւոր համակարգութեան. այս աշխա-
տութիւնը Այվազովսկին կոչեց Քերականութիւն քե-
րականութեանց և նրա նմանը զեռ չէ հրատարակ-
ուած ոչ մի տեղ հայոց մէջ:

Բագրատունին վախճանուեց 1866 թ. զեկտ. 24-
ին, 77 տարեկան հասակում:

4. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

(1820—1901)

***—Հ. Ղե. Ալիշան (ընդարձակ կենսագրութիւն), Վենետիկ
1901. նոյն.—Գեղունի 1901:

Հ. Ալիշանը ծնուել է Պօլսում 1820 թ. յուլիսի
18-ին. իւր աւագանի անունն էր Քերովբէ. մանկա-
կան հասակի և նախնական կրթութեան մասին տե-
ղեկութիւն չունինք: 12 տարեկան հասակում իր Սե-
րովբէ կղբօր հետ 1832 թ. հեռանում է Պօլսից Հ.
Մկրտիչ Աւգերեանի առաջարկութեամբ և գալիս է Ս.
Ղազարի վանքը: Ալիշանը սկզբից հանգարա, պար-
կեչտ և կրօնասէր մէկն է կղել և անշուշտ այս յատ-
կութեանց պէտք է վերագրել այնքան փոքր հաս-
կում տունտեղ թողնելով վանք ապաստանիլը: Քիչ
ժամանակից ընդունելով կրօնական կոչումը (1836 թ.)
ստանում է Ղեւոնդ անունը, իսկ 1840 թ. քսան
տարեկան հասակում վարդապետ է ձեռնադրուում:

Ալիշանի ժամանակ Վենետիկի զպրոցի ուսումնա-
կան ծրագիրը այնքան բարձր չէր. այնպէս որ Ալի-
շանը ապագային մի մեծ հեղինակ լինելու համար
համապատասխան գիտութիւն և կրթութիւն ստացած
չէր. պէտք է ուրեմն իւր առաջընթացութիւնը և գիտու-
թեան մէջ ձեռք բերած պաշարը վերագրել իւր հան-
ձարին և սեփական աշխատութեան:

Վարժարանից դուրս գալուց յետոյ Ալիշանը Վե-
նետիկի Ռափայէլեան վարժարանում ուսուցիչ է նը-

շանակում. այդ տարիներումն է, որ նա սկսում է հրատարակութեան տալ իր վառվռուն երեւակայութեան ծնունդ քերթումները: Բայց ուսուցչական պաշտօնը բաւական ծանր էր Ալիշանի համար, որովհետեւ բացի դասերից իր վրայ էին ծանրանում նաեւ վարչական գործերը, այնպէս որ Ալիշան ստանում է կրճքի հիւանդութիւն: Երբ Ռափայէլեան վարժարանի տեսուչը վախճանւում է, Հ. Ալիշան նշանակւում է տեսուչ: Այս միջոցին նա 28 տարեկան էր, բայց նոյն իսկ այս տարիքի մէջ այնպիսի փորձառու և խոհուն մարդ էր նա, որ շատ հասուն միաբաններից աւելի գործ էր կատարում:

Վենետիկի Բազմավէպ թերթի հիմնադիր Հ. Փարբիէլ Այվազովսկին Փարբի Մուրաւսեան վարժարանի մէջ տեսչութեան պաշտօնի հրաւիրուելով՝ Հ. Ալիշանը նշանակւում է Բազմավէպի խմբագիր: Հասունեան և հակահասունեան վէճերի առթիւ Ալիշանը ստիպւում է ճանապարհորդել Հոռոմ և ներկայանալով պապին՝ աշխատում է ջնջել այն տարածայնութիւնները, որոնք ծագել էին Վենետիկի միաբանութեան դէմ կրօնական հարցում: Նոյն քաղաքում Ալիշանը պատարագում է Ս. Պետրոսի հոյակապ եկեղեցում՝ առաքելի վրայ: Մի քանի ամիս մնալով Հոռոմում, Ալիշանը այցելում և ուսումնասիրում է բոլոր կարեւոր հնութիւնները, մասնաւորապէս հայկական ձեռագրերը:

Ալիշանը ուրիշ առիթներով ճանապարհորդում է Աոնդոն, Վեննա, Բերլին, Փարիզ, Բրիւքսել, Շուեցարիա և այլն: Փարիզում նա նշանակւում է տեսուչ Մուրաւսեան վարժարանի, ուր ամէն կերպ աշխատում հայասիրական ղգացմունք տարածել ո՛չ միայն ա-

շակերտների, այլ և օտար Եւրոպացիների մէջ:

Փարիզից վերադարձին դարձեալ նշակւում է Ռափայելեան վարժարանի տեսուչ և ահա այս ժամանակ է, որ տալիս է ազգին մի քանի երեւելի աշակերտներ, որոնք յետոյ յայտնի դրողներ դարձան, ինչպէս՝ Սըրապիոն Հէքիմեան. Թովմաս Թերզեան, Արփիար Աշփիարեան, Նորայր Բիւզանդացի և այլն:

Իրան աշակերտել են նոյնպէս Գրիգոր Արծրունին և իւր եղբայրը Անգէաս՝ հայրեն սորվելու համար: Գրիգոր Արծրունին նկարագրումէ այդ շրջանում իւր կրած տպաւորութիւնները Ալիշանի ոգու մասին. նա նրա մէջ տեսնում է մի մեծ ազգասէր, որի բոլոր կեանքը հայութեան է նուիրուած, վարժարանում նկարչութեան դասերին նա նկարել էր տալիս ազգային հերոսների և մեր հին աւերակների նկարները. հայերէն լեզուն դպրոցի միակ հիմքն էր կազմում. այնքան զարգացել էր հայրենասիրական ղգացմունքը իւր մէջ, որ մինչև իսկ Վենետիկի վանքի պարտէզի մէջ իր աշակերտների ձեռքով շինել էր տուել Վանա ձճի ճիշտ օրինակութիւնը և նրա ափին նստած կրագում էր հայրենիքի մասին և գրում էր հայրենասիրական ոտանաւորները:

Բայց Ալիշանը բոլովովին տարբեր մարդ էր կրօնական խնդիրներում. սկզբից մինչև վերջը նա եղաւ ամենաթուեղ կաթոլիկ, որ բացի կաթոլիկութիւնից սերիշ կրօն չէր ճանաչում և մօր ազգութիւնը համարում էր հերձուածող, հերետիկոս: Իր բոլոր աշխատութեանց մէջ, ուր որ առիթը ներկայացել է, նա ճգնել է ցոյց տալ թէ հին հայերը կաթոլիկ են եղել, թէ մեր բոլոր կաթողիկոսները հալածակութիւն են

յայտնել Հոռվմի պապերին ետյլ : Իր բոլոր կեանքի մէջ տեսնում ենք թէ ինչպիսի գուրգուրանքով է վերաբերում զանազան կաթողիկ սրբերի և սրբավայր՝ րի հետ : Բայց պէտք է խոստովանիլ թէ Ալիշանի այս մոլեռանդութիւնը չի վնասել երբէք իր հայ զգացմունքներին :

Տեսչութիւնից հրաժարուելով Ալիշանը Ս. Ղազարի վանքում ստանձնում է աթոռակալի պաշտօն, ուր և մնում է մինչև իւր մահ 1901թ. նոյ. 8 :

Ալիշանի գործունէութիւնը պէտք է քննել երկու տարբեր տեսակետից. ա. իբր բանաստեղծ և բ. իբր գիտնական. սրա համեմատ էլ իր գործերը պէտք է բաժանել երկու խումբի. գրական-բանաստեղծական գործեր և գիտական գործեր :

Հայր Ալիշանի գրական գործերի առաջին բաժինը կազմում են իր բանաստեղծական երկերը. այսպիսի աշխատութիւններ սկսել է ընծայարանից աշակերտական շրջանում գրել է շատ ճառեր՝ կարդալու համար զպրոցում որոնք այժմ կորած են : Ուսանողական ընթացքի վերջերում գրել է հրատարակութեան արժանի գործեր. իւր զրդիչն ու քաջալերիչը լինում է սիրելի ուսուցիչը Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի, որ իր հիմնած Բազմավէպի մէջ հիւրընկալում է Ալիշանի առաջին գրական գործերը :

Ալիշանը գրել է սկսում 19 տարեկան հասակում. այս միջոցին նա վանքումն էր և բացի վանքի նեղ պարիսպներից ուրիշ հորդոն չունէր, իւր գրքերն էին Աստուածաշունչը և Թովմա Գեմբացու Աստուածաբանութիւնը : Չունէր իր ձեռքին մի երեւելի գրական հեղինակ, որով նա ոգևորուէր կամ առաջնորդուէր :

Բացի նրա քնարի համա բաւական էին բնութեան տեսարանները, իտալական մաքուր երկինքը, լուսինը, աստղերը, ծովը, զեփուրը և իւր ընկուզենու շուաքը : Նա երգում է բնութիւնը և իւր այդ հասակում դասական բանաստեղծի գրիչով ներկայացնում է նրա ճոխ նկարները : Բացի բնութիւնից իւր երգերի առարկայ է դարձնում նա հոգեորը, Աստուած, կրօնք և նրա ծնած զգացումները : Վարդապետ դառնալուց յետոյ Ալիշանը կարողանում է կարգաւ ամէն ազգի մեծ բանաստեղծների երկերը և այն ժամանակ իր գրիչը նոր թափ է ստանում : Իտալական ապոստոլ-բութեան ժամանակ, երբ վենետիկը լցուած էր հերոսական ժամանակ, երբ վենետիկը լցուած էր թնյանութներով, երբ իտալացի կամաւորները զուեղ գունդ ոգևորուած անցնում գնում էին հայրենիքի ազատութեան համար կռուելու, ոգևորուած է Ալիշանը և այն ոգևորեալ շրջանին գրում է Հայրուհի երկը, որ լի է հայրենի յիշատակներով և յոխորտ երգերով, ինչպէս Բամ փորոտան, Աւագ և Փոքր Մասիսի խօակցութիւնը, Հայկ, Տրդատի մահը, Մուշեղ քաջակորով, Վարդանանց նահատակութիւնը ևն :

Ալիշանի բանաստեղծութիւնները մեծ մասամբ հաւաքուած են նուազ գործի մէջ, որ ունի 5 հատոր և որի վերջին հատորը միայն «նահապետի երգեր» աչարհարար լիցուով են, մնացեալները լինելով խրթին գրաւոր : Երկրորդ տեղը կարող է բռնել Բնդ Եղեւնեաւ, որ պարունակում է իմաստասիրական, բարոյական և հոգեբանական խորհրդածութիւններ. սոքա գրուած են իտալական մի գիւղի գերեզմանատան մէջ բարձրաբերձ հեղենու շուաքի տակ՝ գերեզմանների տխուր յուշերով. կազմում է մի փոքրիկ հատոր : Երկրորդ

տեղը դնում ենք Աղօթք Աբեղայի. որ նոյնպէս մի փոքր հատոր է և պարունակում է ազաշխարող աբեղայի սրտաբուխ հառաչանքներն ու զգայուն աղօթքները զէպի Աստուած:

Ալիշանը սկսել է նաև գրել մի սեծ գիւցադներգութիւն Տրդատ թագաւորի վրայ. այս բանը սկսում է նա երկտասարդութեան հասակում, եւ երեւակայութեան ամենից ուժեղ և վառվռուն ժամանակին: Աշխատութիւնը նա պահում է երկար ժամանակ իր անկողնու տակ և չի համարձակում հրատարակել թեան տալ. վերջապէս նա գիմում է Բագրատունուն և նրա կարծիքը հարցնում այդ Դիւցադներգութեան մասին: Բագրատունին չի հաւանում. և Ալիշանը իսկոյն խոհարարին է յանցնում գործը և իր աչքի առջև այրել է տալիս: Քանի հասունանում է Ալիշանը, այնքան հեռանում է բանաստեղծութիւնից և յարում աւելի լուրջ գործերի, այն է հայագիտութիւնը իր զանազան ճիւղերով, առանց սակայն իսպառ լռեցնելու իր քնարերգակ ձայնը, որ երբեմն երբեմն հնչեցնում է նոյն իսկ ամենից խոր գիտական գրքերում:

Ալիշանի բանաստեղծական գործերը մեծագոյն մասամբ գրաբար են. քչերն են միայն որ գրուած են աշխարհարար լիզուով: Ալիշանի գրաբարը բանաստեղծութեանց մէջ խրթին, մութ ու ճոռսմարան է. ազգութիւն առաջ բերելու համար յատկապէս ընտրուած ծանրալուր ու անսովոր բառերը ո՛չ միայն չեն տալիս փնտռուած ազգութիւնը, այլ և մթնեցնում ու բռնորի կուտակութեան, աղմուկի ու ժխտի մէջ անհասկնալի են զարձնում իմաստը: Գրաբար բանաստեղծութիւնների իբր տիպական օրի-

նակ յիշենք Բամ փորոտանը, որ իբր հայկական մարշ (քայլերգ) չառ տարածուած է մեղանում:

Բամ. փորոտան բարձուտ բոմբիւնք այրարատեան
դաշտն ի վայր
Արի արանց արիւնքն յեռանդն առատանան ի
հրազայր

Հրաւէրք հայրենեաց հոչակի 'նդհանուր
Հոգիք հայկազանց բորբոքին ի հուր.
Որք երկնաւորի պսակին էք կարօտ,
Որք երկնաւորին փառաց երկնայորդ.
Հապ օն արի արանց մանկուք,
Հայրենավրէժք հայկազունք...:

Ալիշանի աշխարհարար բանաստեղծութիւններն անհամեմատ աւելի բարձր են գրաբար գրուածներից. հակառակ գրաբարի փքոցուոյց դարձուածներին՝ մի պարզուկ, միամիտ, քնքոյչ քնարերգութիւն ու հովաւերգական անոյշ դայլայլիկներ լցնում են ընթերցողի հոգին փափուկ զգացումներով. ճիգ, արուեստակութիւն, գեղեցիկ երեւալու ջանքեր չկան նրանց մէջ. ամէն ինչ սահուն, կոկիկ ու բնական: Ալիշանը փոխ է աւնում նրանց մէջ միջնադարեան աշուղական տաղերի ոճը, ձևն ու լիզուն, և գրաբարի ու աշխարհարարի հետ միախառնելով մի գեղեցիկ զուբնական ամբողջութիւն է առաջ բերում:

Ահա մի քանի կտորներ Նահապետի երգերի գեղեցիկագոյն էջերից.

Լուսնկայն Գեղեգմանաց Հայոց

Այ իմ լուսնակ գեղեցիկ, աստուածավառ դու
լապտեր,

Ձոր առաջնորդ գիշերոյ դրաւ յերկինս ինքն Տէր,
Կոյր մթութեան աչք անփակ, սրտիս այլ դու աչք
կուտաս,

Երբ շողողուն չղթայով կախուած չարժիս յիմ վրաս:
Քո թելն՝ երկնեց արծաթէն հիւսած, պատրոյգդ
ալ ոսկի,

Աղամանդէ կայծակներ սփռես զաստղերդ չորս դի-
նդի մեղրի նման կաթ մի յամանէդ յիս թափած
Կու խաղաղէ կրքերս զինչ ալիք լծիս հանգարտած:
Ո՛հ, ո՞նց պայծառ էիր դուն կենացդ երկրոջդ
գիշերին,

Երբ նոր քաշուած Աստծոյ ճախարակէն ընդ երկին.
Ո՛հ, ո՞նց փայլուն էր քո լոյսն երբ առաջին այն
անգամ

Գիշերազուարճ պլպուլիկըն ձգեց ձայն երկնահամ-
նունչն պայծառ քեզ նման հովտէ հովիտ կու
խաղայր.

Հեղիկ հովով թունդ ելած մաքուր ասուակըն հեայր.
Չկայր ականջ հողեղէն որ զայն լսէր ու փառք տայր.
Միայն հրեշտակք լսէին և շարժէին զքեզ վայր.
Եւ դուն լսիկ չափեցիր զանամպ երկնից կէս բոլոր,
Ծով ցամաքի վարագոյր բացիր, ներքեւ մտար խոր.
Երբ արեղակն կու գայր հրեղէն ոտքն յօդս ի վազ,
Զարչալուսոյ ցօղ սփռէր և զառուսան հրամազ...
Կայցի՛ր արեւ, յետ կացիր, մ'ե՛լնէր յերկինքդ
կապույտ,

Թող լուսնեկիդ ի ման գալ դեռ ի մէջ թուի
ամպերոյս,

Կա՛ց կա՛ց լուսնակ դու յառաջ, լեռնէ ի լեռ սարէ
սար,

Մէջ ձորերուս խորերուս անցիր յուշիկ հաւասար.
Հետ քեզ ունիմ ես զանդատ, քեզ նահապետն
ունի բան,

Սիրան յերկուս է՝ ճղքած, և ցաւերն, ո՛հ, զանազան:
Պայծա՛ռ լուսնակ, մի՛ փախչիր, թէ տրտմութեան
լսես ձայն,

Յաւած սրտի մխիթարանք ես դու կանգնել յեր-
կինքն այն.

Ման չգաս յերկիրն եղեմայ, բայց ոչ ի հինն այն
զլշեր,

Երբ երջանիկ էր դեռ մարդ, լոկ սէր ու կեանքն
յիշէր.

Ճերմակ ճաճանչդ՝ յայնժամ տաք էր ջրերուն ու
ծաղկանց...

Դարձիր նայէ՛ հիմ ի վայր, նայէ ի փէշ սարերուս,
Նայէ ի տափ տաճարիս, և ի հողքանք գեղերուս...

Ահ, գերեզմանքն են Հայոց, որ ոչ ես են յաշխարհի,
Մաշած նշխարք մեր հարանց՝ թաղուած ի խոր
խաւարի:

Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ

Ձայս իմ կենաց դառնահամ ծովս որ եմ կտրել
Հայոց աշխարհ, զքեզ խկի չեմ մոռացել.
Հիմ՝ որ շնչիկս ի հազադիս է ոտնառած,
Մաղթափ ճակատս գետընուց ակնկորած,
Ընդ չորս բոլորդ հետ հայիմ, հետ ծածկին հեռի.

Այլուի քչիկ մ' ու Նահապետն տի մեռնի.

Ո՛հ, զիմ կնտիկ ճակատս այլ չեմ կարեր կանգնել

Ու պսպղուն Մասեաց սարերն ի վեր նայել,

Այլուի քչիկ մ' ու այս ափունքս տի լռեն.

Այս բարկ չքերս զծերունիս չի տի գտնեն.

Դուք բազմաշար Մոկաց լերունք քարարերանք.

Դուք ինձ եղիք գերեզման, դուք ինձ արձագանք.

Փետտած քնար, ահա քեզիկ տամ թոյլ մատներս,

Անմա՛շ փափագ, անմա՛շ կրակ, մա՛ք ի ներս:

Զայն պատառուկ սիրտն որ տեսնուք՝ այնոր
ներքե.

Կան մին քանի սուր հառաջանք կարմիր ու սև.

Ճնշած կրծկունքս աղէկտրին, ո՛հ, զինահար,

Այսօր քարչեմ ու դուրս բերեմ զիմ ցաւն հազար.

Թող ի Տարօն հասնին ձայներս, սարքն պատռին,

Մեղրագետոյն ալիքն անոյ՜ լեղի կտրին.

Հետ Խորօնից քերթողահօր պատմագրին

Թող կիսատ չունչս ողբակցելով երթան ուրին.

Զաշխարհն Հայոց ես լամ զիմ քաղցրն հայրենիք.

Արիւն արցունքս հետ թափեմ քաղցր ու ցրտիկ:

Ահա թուլցած աղիքս պինտ պինտ քարչեցան,

Մոխրէն ի դուրս կրակունք ելան սիրտս լցուան,

Թուա ելաւ Նահապետին սիրտ վեր ու վեր,

Իջաւ խորցաւ գերեզմանաց վախեր վհեր:

Ողբա՛մ զքեզ Հայոց աշխարհ, ողբա՛մ զքեզ...»

Հրազդան

Հրազդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի,

Հրազդա՛ն, ջրիկդ իմ անուշիկ,

Ահա թողել զհողն օտարի

Բարկէնս հասել եմ պանդխտիկ.

Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,

Ա՛յ ափունք, յէ՛ր լայք լռիկ:

Ես ձեր գրայնակն եմ, չէ՞ք ձանչել,

Սիրտս զձեզ չէ մոռցել իսկի.

Դուք կարկջիկդ է՛ր էք մոռցել,

Ծիծղուն երեսդ է՛ր սուգ ունի.

Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,

Ա՛յ ափունք, յէ՛ր լայք լռիկ:

Ա՛հ. անց ու գնաց է եղել ամէն,

Ա՛հ, անց ու գնաց է Հայաստան.

Զիս անմէկիկ թողած աստէն

Հետ անցնիս գնաս դո՛ւն այլ Հրազդան...

Անցի՛ր դնա ջրիկդ հայրենի,

Արաւսուք հերիք են Բարկէնի:

Շուշանն Շաւառանայ

Կուսա՛նք Հայոց, նոր չուշան

Տեսէք ի դաշտ Շաւարչան:

Պայծառ պատկեր կուսանաց

Հայոց պսակ պարծանաց:

Ճակատն ի քոզ խորոտիկ,

Ցանած ի հով խոպոպիկ,

Տատրակ տոտամբ մանտրուաքայլ

Ման գայ ի դաշտ ցողափայլ.
Մեղր կաթէ չրթներուն,
Փայլկտան աչքն սիրուն:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան,
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Շուշանն Շաւարշանայ, Պլպուլն Աւարայրի,
Մասխուս սարերն հրաշալի պօէմաներ են, արժանի
ամբողջովին մէջ բերելու այստեղ, բայց դժբախտաբար
գրքիս սահմանը թոյլ չի տալիս:

Ալիշանի գիտական աշխատութիւնների մէջ
ամենից կարեւորներն են տեղագրական մեծամեծ եր-
կերը. ամենից առաջ նա հրատարակում է մի ճոխ
Քաղաքական Աշխարհագրութիւն, որից երկու տարի
յետոյ սկսում է հայկական տեղագրութիւնները.
Նախ հրատարակում է Տեղեկագիր Հայոց մեծաց, յե-
տոյ Շիրակ, Սիսուան, Այրարատ և Սիսական կոթո-
ղային գործերը: Նա մտադրուած էր կազմել ամբողջ
Հայաստանի ու Փոքր-Ասիայի տեղագրութիւնը, այն-
պէս որ Փոքր-Ասիայի արեւմտեան ծայրից կարելի
լինէր իւր գրքերով ճանապարհորդել ամբողջ երկրները
մինչև Ատրպատական: Արա համար էլ նա թողել է
Հայկարան անունով 8 հսկայ անտիպ հատորներ,
որոնցից պէտք է զուրա հանէր պոպոկային Հայկական
տեղագրութեանց միւս հատորները: Բայց այս բանը
չյաջողուեց իրեն, որովհետև նախ չատ ուշ սկսաւ և
երկրորդ՝ վանքը կարող չէր զիմանալ այնքան տպա-
գրական ծախքերի:

Ալիշանի գործերի մէջ առանձին տեղ են բռնում
Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, Շեորհայի և պարագայ
իւր, Հայրուսկ, Հին հաւատք հայոց, Հայ-Վենետ,

Արշալոյս քրիստոնէութեան և Հայապատում: Յուշիկ
պարունակում է ազգային երեւելի անձերի կենսագ-
րականներն ու զէպքերի պատմութիւնը. բաժանուած
է 2 հատորի, ընդ ամէնը 32 գլուխ՝ մի գեղեցիկ վեր-
ջաբանով. ամբողջը իբրև հայրական գիշերային դա-
սախոսութիւններ նահապետից ուղղած Հայկակ որ-
դուն. սիրուն կտորներից են Ս. Թադէոս Սալուսի,
Վահան Գողթնացի, Շուշան Վարդենի և այլն: Գիրքը
բռնում է տեղագրական չոր երկերի և զուտ բանաս-
տեղծական գրուածների մէջտեղը. պարզ աշխարհա-
բար լեզուով նկարագրում է այն սիրելի անձերի կեան-
քը և Հայկակին աղղում հայրենասիրական զգացմունք-
ներ:— «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» Ն. Շեորհայու
ընդարձակ կենսագրութիւնն է. գիրքը կարծես գրու-
ած է վէպի ձևով, բայց պարունակում է անթիւ
տեղեկութիւններ Կիլիկիայի պատմութեան, աշխար-
հագրութեան և բանասիրութեան մասին:— Հայրուսկ
պարունակում է մեր մատենագրութեան և զանազան
գաւառական բարբառների մէջ գործածական բոյսերի
անունները, իւրաքանչիւրի ընդարձակ նկարագրու-
թեամբ:— Հին Հաւատք Հայոց խօսում է մեր հին հե-
թանոսական կրօնքի մասին. հին հայ աստուածների
նկարագրութիւնը, առասպելները, ոգիները, արդի
պառաւական հաւատալիքները և նախապաշարունակե-
րը մանրամասն նկարագրուած են այս գրքում:—
Հայ-Վենետ Վենետիկի հին հայ գաղթականութեան
պատմութիւնն է՝ հանուած խալիոյ արքունական
գիւմնաստից:— Արշալոյս Քրիստոնէութեան պատմում
է Հայոց քրիստոնէութեան առաջին և երկրորդ դար-
ձը, որ կարծես թէ իւր Տրդատ գիւցազներգութիւնից

մի քաղուածք է:— Հայաստանւմ Ալիշանի հրատարակած վերջին աշխատութիւնը մի տեսակ Հայոց Պատմութիւն է հիւսուած մեր զանազան պատմադրերի գրածներից հէնց բնագրերի լեզուով, բայց նորանոր ծանօթութիւններով ճախարհած:

Ալիշանի գրական ու գիտական աշխատութիւնները, միասին հաշուած նաև մատենագիրների հրատարակութիւնները, ընդամէնը 70 են, որոնցից 23-ը անտիպ է մնում: Անտիպ գործերի մէջ խիստ քիչ բան ենք գտնում գրական, բայց ընդհանրապէս նույն մէջ կան մեծամեծ գիտական աշխատութիւններ: Այսպէս 1) Հայաստան Հայկազանց ցճիգրան, այսինքն Հայաստանի նախնական պատմութիւնը մինչև Տիգրան Ա. ի ժամանակը. այս աշխատութիւնը արդէն յանձնուած է տպագրութեան: 2) Հայ եկեղեցի, որի մէջ քննութեան են առնուում բոլոր այն խնդիրները, որով հայ եկեղեցին հերձուածող է համարուում պապի առաջ: 3) ժողովք, Հայաստանեայց եկեղեցու բոլոր կրօնական ժողովների պատմութիւնն է: 4) Հայ վանքայք յԵրուսալ. Եւրոպայում արած ճանապարհորդութեանց ժամանակ Ալիշանը առանձնապէս հետաւում է լինում հաւաքելու զանազան ժամանակներում հիմնուած հայ վանքերի պատմութիւնը և ամփոփում այս գրքում: 2) Կոնդակի, մի հսկայ հատոր, որի մէջ հաւաքուած են Հոռոմի պապերի և հայ եկեղեցական ու քաղաքական պետերի թղթակցութիւնները: 6) Հայ-Վեներ, որ տարբեր է իւր հրատարակած համանուն աշխատութիւնից, բայց զարձեւալ նոյն նիւթի մասին է և ծաւալով կազմում է 6—8000 մեծազիր երեսներ: 7) Առձեռն Բաղարան, Առձեռն բառա-

բանի երկրորդ տպագրութիւնը, որի մէջ մացրել է հազարաւոր նոր բառեր: 8) Եւրոպայի հայ սուրբեր, կենսագրութիւն բոլոր այն հայազգի սրբերի, որոնց անունով վանքեր կամ մատուռներ կան հիմնուած Եւրոպայի զանազան մասերում: 9) Գրչագրաց զարդեր, այստեղ հաւաքուած են հայ գրչագրների նկարչական արտագրութիւնները, որոնք քաղուած են հազարաւոր հայ ձեռագրերից:

Վերեւում մենք խօսեցինք Ալիշանի լեզուի մասին իր գրական գործերում. այժմ անցնենք գիտական գործերի լեզուին: Ալիշանի գիտական գործերն էլ մեծ մասամբ գրուած են գրաբար, ինչպէս են իր բոլոր անղաղբական գործերը, բայց կան նաև բաղմաթիւ աշխարհաբար գործեր: Սոցա մէջ Ալիշանի գրաբարը շատ աւելի պարզ է, բայց այնու ամենայնիւ չունի ո՛չ Բագրատունու լեզուի վեհութիւնը և ոչ Վեննայի գրողների պարզութիւնը: Աշխարհաբարի մէջ էլ Ալիշանը չեղում է ընթացիկ լեզուից. այն գրաբար դարձուածները, այն միջնադարեան ուսմական ձևերը որ խառնում էր նա իր բանաստեղծութիւնների մէջ, գործ է ածում նաև այստեղ. բայց այստեղ նուքա այլ ևս չունին իրենց շնորհը, և իրրեկ կոչա անհարթութիւններ ամէն տեղ գլուխ են բարձրացնում. այսպէս օրինակ կու մասնիկի դործածութիւնը ներկայում, անկատարի հին ձևը, այլ չաղկապը են. օրինակ նա այլ կուգայր:

5. ՎԵՆՆԱՅԻ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԸ

Ա. Երեյեանց.— Վենետիկի Մխիթարեանք. Թիֆլիս 1883, էջ 73-76:

Հ. Գ. Մէնէվիչեան.— Կենսագրական Զանաւրկ Արսէն արքեպիսկոպոսի Այտնեան, Վեննա 1895. Ստ. Մալխասեանց.— Արսէն արքեպ. Այտնեան. Ազգագրական հանդէս, Թ. էջ 282-4:

Սարուխան.— Ա. Մ. Գարագաշեան. Լոյս Օրացոյց 1905, էջ 555-562:

Ս. Ղազարի վանքում Մխիթարի յաջորդ Ստեփաննոս Մեղքոնեանի արքահայրութեան ժամանակ միաբանների մէջ գծաութիւն ծագելով՝ մի խումբ միաբաններ թողնում են վանքը և անցնելով Աւստրիոյ Տրիէստ քաղաքը՝ Մարիա Թերեզա կայսրուհու պաշտպանութեամբ հիմնում են այստեղ իրենց համար առանձին միաբանութիւն (1773 թ.): Գծաութեան պատճառի մասին զանազան կարծիքներ կան. Երեյեանքը կարծում է թէ՛ սրա պատճառը Վենետիկեցի կեղծ կաթողիկոսութիւնն էր: Ինչպէս գիտենք, Վենետիկի միաբանութեան հիմնադիրը Մխիթար արքան Խալիլայում հաստատուելով՝ իր վանքի յարատեւութեան համար ստիպուել էր առ երեսն ընդունել կաթողիկոսութիւնը, բայց սրտի խորքում միշտ մնում էր մաքուր հայ: Մխիթարի յաջորդ յիշեալ Ստեփաննոս Մեղքոնեան արքահայրը շարունակում է Մխիթարի քաղաքականութիւնը՝ առ երեսն մնալով կաթողիկէ, բայց իրապէս ուղղափառ հայ: Այս կեղծիքին չհամա-

կերպելով ապա յիշեալ միաբանները և սրտանց ընդունելով կաթողիկոսութիւնը՝ հռոմում են նրանցից: Այս կարծիքը սակայն ստոյգ չէ և այժմ հաստատուած է թէ՛ գծաութիւնը ծագել է զրամական խնդիրների պատճառով միայն:

Բաժանուող միաբանները 15 հոգի էին, որոնց զուլին էր Աստուածատուր վրդ. Պապիկեան: Տրիէստի միաբանութիւնը սկզբից շատ աղքատ էր, ուստի հետեւելով Վենետիկեցի օրինակին՝ սկսան զրքեր տըպել և զանազան տեղեր, մանաւանդ Հնդկահայոց մէջ, ժողովարարութիւն անել: Բայց այս միջոցները յաջողութիւն չգտան, որովհետեւ ժողովարարութիւն անողները կամ կերան իրենց հաւաքած գումարները և կամ նորից Վենետիկ անցան. այսպէսով միաբանութեան վարկը շատ բնկաւ:

Տրիէստցիք հէնց սկզբից հակառակորդ լինելով Վենետիկեցի, առանձին միաբանութիւն կազմելուց յետոյ ոխերիմ հակառակորդ դարձան և պաշտպանութիւն գտնելու համար յարեցան Կոնէժոցի և Լիբանոսցի, որոնք յայտնի էին իբրեւ հայ անուան բոլորովին հակառակ, զուտ լատինացած հայեր:

1807 թուին ֆրանսացիք մտնելով Տրիէստ, ուրիշ կաթողիկ վանքերի հետ կողոպտեցին նաև Մխիթարեանց վանքը և միաբաններն ցրուեցան այս ու այն կողմ: Միքանի տարի այսպէս ցրուած մնալուց յետոյ՝ 1811 թուին նոքա հաւաքուեցին Վեննա և Փրանկիսկոս կայսեր պաշտպանութեամբ հիմնեցին իրենց վանքը:

Վեննայի նորակազմ միաբանութիւնը շատ խեղճ գրութեան մէջ էր նիւթականի կողմից. բայց իրանց

ճարպիկութեամբ և հմտութեամբ քիչ ժամանակի մէջ միաբաններն այնպէս զարգացնում են իրանց տպաքանը, որ Աւստրիոյ կայսրութեան մէջ զանոնում է ամէնից նշանաւորը: Այսօր ևս Վեննայի Մխիթարեան Հայոց տպարանը Աւստրիայի առաջին տպարանն է, ուր ապրում են գերմանական բազմաթիւ օրաթերթեր, անթիւ գրքեր և մասնաւորապէս աւստրիական կաթոլիկ եկեղեցու ծխակատարութեան գրքերը, որոնց պաշտօնական տպարանն է: Տպարանի նիւթական օգուտներով Վեննացիք կարգաւորում են վանքը, բաց անում զպրոց, գրադարան, հիմնում Եւրոպա շաբաթաթերթը, հրատարակում բազմաթիւ գրքեր և վերջապէս Հանգէս Ամսօրեայ թերթը, որը հայոց լաւագոյն մասնագիտական թերթն է հայագիտութեան մէջ:

Մխիթար Աբբայի և Վենետիկան միաբանութեան դործը եղել էր լատինարանութիւնը ջնջելով վերականգնել հայերէնի հին վիճակը. հին հայերէնի ոահման էին գնում նոքա ժ. Գ. դարը: Բայց մեզ յայտնի է թէ մինչև այս դարը հայերէն լեզուն անցել է մի քանի շրջաններից, ինչպէս յունական զարոցը, արաբական աղղեցութիւնը և վերջի դարերում էլ թուրքերի և թաթարների աղղեցութիւնը: Վեննացիք մտածում են գրաբարը մաքրել նաև օտար աղղեցութիւններից. նոքա մտածում և գտնում են թէ գրաբար հայերէնի ամենամաքուր շրջանը սկսում է Ե. դարի սկզբից, այն է Ս. Սահակից ու Ս. Մեսրոպից և հասնում է մինչև նոցա մահը, այսինքն մինչև Ե. դարի կէսը: Ինչ գրուածք որ պատկանում է այս շրջանին ներկայացնում է մեզ ամենամաքուր հայերէնը

և ինչ գրուածք որ այս շրջանից յետոյ է, նա կրում է օտար աղղեցութիւն:

Այս մտածմունքով Վեննացիք Վենետիկաններից մի քայլ աւելի առաջ են գնում և մինչդեռ Վենետիկեցիները ընդունել էին մի խառնակ հայերէն, Վեննացիք ընդունում և գրում են ռսկեդարեան գրաբար հայ լեզու: Նոցա գրաբար աշխատութիւնները բոլորն էլ գրուած են այս լեզուով և համարեա թէ հետեւողութիւն են Ս. Գրքին, Եզնիկին և առհասարակ Ոսկեդարեան հեղինակներին:

Վեննայի վանքը աւելի նոր լինելով չի տուել այնքան բազմաթիւ աշխատութիւններ և այնքան շատ հեղինակներ, որչափ Վենետիկի վանքը: Բայց այս բանը Վեննայի միաբանութեան առաջին ջրջանի համար է, իսկ քսան տարի է որ նա այնպէս զարթնել է և հայագիտութեան մէջ այնպիսի առաջադիմութիւն է ցոյց տալիս, որ ոչ մի քաղաք չի կարող մրցել նրա հետ: Վեննայի միաբանութիւնը դարձել է այժմ հայագիտութեան կենտրոն:

Վենետիկի և Վեննայի մէջ եղած մեծագոյն տարբերութիւնը քննական ոգին է: Վենետիկեցոց հրատարակած աշխատութիւնները սկսած այբբենարանից մինչև հսկայ Հայկազեան բառարանը բոլորովին զուրկ են քննական ոգուց: Պատմական գործերը, լեզուական քննութիւնները, բառարանները, հայագիտական գրուածքները, հին մատենադրութեան վերաբերեալ գրուածքների հրատարակութիւնները՝ բոլորն էլ լոյս են ընծայուած համաձայն աւանդական գիտութեան. և այս է պատճառը որ Վենետիկեցոց գործերից և ոչ մէկը այսօր չի համապատասխանում ճշմարիտ գիտու-

թեան պահանջներին և բոլորն էլ դատապարտուած են մոռացութեան:

Մինչդեռ Վենետկեցիք և նոցա օրինակով բովանդակ հայութիւնը հետեւում էր հին աւանդական գիտութեան, ընդհակառակը Վենետկեցիք վերցրին քննական գիտութիւնը: Աւանդական գիտութեան համար ճշմարտութիւն էր ամէն ինչ որ հին մատենագիրները մեզ տալիս էին. այսպէս հների աւանդած առասպելները, աշխանդակ զրոյցները, անպատմական դէպքերը, ժամանակագրական սխալները՝ բոլորն ընդունուած էին. իսկ քննական գիտութիւնը ամէնից առաջ քննադատութեան ենթարկեց հին մատենագիրների աշխատութիւնները, առաւելութիւն տուաւ միշտ ժամանակակից հեղինակներին, կասկածով վերաբերուեց այն հեղինակներին, որոնք պատմում էին հին դէպքերը՝ առանց ժամանակակից լինելու, նշանակութիւն տուաւ մանաւանդ արտաքին հեղինակներին և վերջապէս չընդունեց այն բանը, որ քննադատութեան բովից չէր անցել: Գիտութեան այս ոճը, որ յատկապէս Գերմանացիք ստեղծեցին, Վենետկոյց շորհիւ անցաւ մեզ և այս ոգուն ենք պարտական Գրիգոր Խալաթեանի, Ստեփաննոս Մալխասեանի, Գալուստ Տէր Մկրտչեանի և ուրիշների աշխատութիւնները: Իրանք Վենետկեցիք առաջին անգամ օրինակ տուին քննական աշխատութեանց, հրատարակելով Տիեզերական Պատմութիւնը, Խորենացու քննութիւնները և այլն:

Այս բոլորի հետ պիտի խոստովանել որ Վենետայի միաբանութիւնը բուն գրականութեան համար ոչինչ չի տուել. նրա արդիւնքները միայն գիտական են:

Վենետայի ամենայայտնի հեղինակներն են Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, Հ. Մատթիա Գարադաշեան, և Հ. Արսէն Այտնեան: Այս երեքը ոսկեդարեան հայերէնի գիւտն անողներից կամ նրա նշանաւոր պաշտպաններից են:

Հ. ՅՈՎՍԷՓ ԳԱԹՐՃԵԱՆ փիլիսոփայ մտքի, քննական ոգու տէր մի գիտուն էր. նա էր որ առաջին անգամ մտքից մեր մէջ քննական գիտութեան ոճը, հրատարակելով երկու հատոր ընդարձակ Տիեզերական Պատմութիւն (գրաբար), որ քննական պատմութեան առաջին վորձն է: Հրատարակել է նոյնպէս Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, որ ռակայն մնում է մեծագոյն մասամբ անտիպ: Գաթրճեանը ունի զեռ շատ աշխատութիւններ, որոնք սպասում են հրատարակութեան և որ Վենետայիք երբեմն երբեմն լոյս են ընծայում նոր փոփոխութիւններով, ինչպէս է Պատմագրամատոյցը Հայոց խոշոր աշխատութիւնը, որ հրատարակուեց Հ. Տաշեանի խնամքով:

Հ. ԱՆՏՕՆ ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ (1818—1903 Պոլսեցի) Վենետայի նախկին միաբաններից էր, որ սակայն յետոյ յարուելով Բիւխների նւթական փիլիսոփայութեան, թողեց վանքը և կրօնական կոչումը (1856 թ.) և մինչև իր մահը աշխարհական ապրեցաւ Պոլսում: Գարադաշեանի անունը կապուած է ոսկեդարեան հայերէնի հետ և նրա մոլեռանդ պաշտպանը հանդիսացաւ մինչև իր մահը: Թողել է 35 աշխատութիւններ, որոնց մեծագոյն մասը գասական դպրոցական գրքեր և թարգմանութիւններ են և տեղ չունին

գրականութեան պատմութեան մէջ: Այս գործերի մէջ նշանաւոր են Ճաւալի Ոսկեղեն Դպրութեան և Քննական Հայոց Պատմութիւն:

Գարազաշեանը ո՛չ միայն Ոսկեղարեան հայերէնի պատմական, այլ և Կեղծ Դատականների աւելնից մոլեռանդ հետեւողն էր. նա համոզուած էր թէ գրաբար հայերէնը պիտի կենդանանայ մի օր և իր բոլոր ջանքերը ուղղուած էին այս ցանկալի օրը մի քիչ աւելի մօտեցնելու: Այս պատճառով է որ նա հիմ գրաւ իր աշակերտ Յակոբ Գուրգէնի հետ Ճաւալի գրաբար ամսաթերթին և այս պատճառով է որ նա գրում էր մի այնպիսի այլանդակ աշխարհաբար, ինչպէս է Քննական Պատմութեան լեզուն:

Քննական Պատմութիւնը (4 հատոր) Գարազաշեանի գլուխ գործոցն է, այս աշխատութեան մէջ նամանրամասն քննում է Հայոց մասին խօսող հայ և օտար պատմիչներին, յատկապէս Խորենացուն և հիմնուելով ռոտար պատմիչների վկայութեան և արտաքին պատմութեան վրայ գուրս է բերում մեր ազգի ճշգրիտ պատմութիւնը սկզբից մինչև Վահան Մամիկոնեանի ժամանակը: Հետաքրքիր է յատկապէս այս գրքի առաջին հատորը, որ խօսում է մեր անպատմական շրջանի մասին, այն է մեր ազգի ծագումից մինչև Տիգրան Բ: Գարազաշեանը մերժելով Խորենացուն, անհաւատութեամբ վերաբերուելով ասորեստանեան և հայկական բեկառդիր արձանագրութեանց, պատմելու գրական ոչինչ չէ. ունենում և անում է միայն զանազան կասկածելի ենթադրութիւններ, որոնք իրար են ջրում: Գրքի այս մասը արդէն բոլորովին հնացած պէտք է համարել և ամէն ինչ նորից պէտք

է սկսել:

Բայց Վեննայի վանքի ամէնից նշանաւոր անձը Հ. Այտնեանն է:

Հ. ԱՐՄԷՆ ԱՅՏՆԵԱՆ ծնուել է Պոլսում 1825 թ. յունվ. 7. իր աշխարհական անունն էր Վիչէն: 1828-ին Յունաց ապստամբութիւնը ծագելով՝ Սուլթան Մահմուդը կորցրեց Նավարինի նաւամարտը, ուր հարձակացիները միացեալ զօրութեամբ այրեցին Օսմանցոց ամրոցը նաւատորմը: Այս դէպքի վրայ սաստիկ զայսջանալով Սուլթանը՝ վռնտեց բոլոր եւրոպական տէրութեանց զեսպաններին, հալածանք հանեց եւրոպացոց դէմ, նոյնպէս և բոլոր կաթոլիկ հայերին Պոլսից աքսորեց Գաղատիա: Վիչէնի ծնողքն էլ իրենց հետ վերցնելով եռամեայ երախային՝ անցան նշանակուած աքսորատեղին: 1830 թ. աքսորից վերադառնալով Վիչէնը մտնում է Պոլսոյ Մխիթարեանց վարժարանը, ուր աշակերտում է Հ. Վրթանէս Չալխեանին: Այստեղ հայերէն ու լատիններէն լեզուի ճաշակն առնելուց և այդ լեզուների մէջ մեծ յաջողութիւն ցոյց տալուց յետոյ՝ լաւ հայերէն սովորելու համար վճռում է մըտնել Վեննայի վանքը:

Տասը տարեկան էր Այտնեան՝ երբ Պոլսից դուրս գալով անցնում է Վեննայի Մխիթարեանց վանքը: Այստեղ հայ. լատին. իտալ. ֆրանս. տաճկ. արաբ. անղլ. գերմ. լեզուների, զրական գիտութեանց և աստուածաբանութեան մէջ մեծ յառաջդիմութիւն ցոյց տալուց յետոյ, արտագրում է մի քանի փոքր գրական աշխատութիւններ և 1840 թ. դառնում է կրօնաւոր՝ ընդունելով Արքէն անունը: Այնուհետև Այ-

տնեանը ճանապարհորդում է Պոլիս, Չմիւռնիա, Այտըն, Փարիզ և այլ քաղաքներ, 1862 թ. անցաւ Վենետիկ, ուր պարապում էր հայագիտական ուսումնասիրութիւններով:

Դեռ աշակերտ էր Այտնեանը՝ երբ յօրինեց մոլորակների աստղաբաշխական տախտակը. յաջորդ տարին լատիներէնից թարգմանեց մի քանի ճառեր: Նոյն ժամանակին է ընկնում Ոսկեդարեան հայերէնի գիւտը, որի հեղինակն էր գլխաւորապէս Հ. Յովսէփ Գաթրճեան: Վէճը չատ էր սաստկացել Վեննացոց և Վենետիկեցոց մէջտեղ. Այտնեանը ո՛չ միայն յարում է Ոսկեդարեանների կողմը, այլ և բաղմամբիւ յօգուածներով ցոյց է տալիս Վենետիկեանների հակաճառութեան ապարդիւն լինելը: Այտնեանի յայտնուածները գտնւում են Եւրոպայի թերթի մէջ և առանձին չեն հրատարակուած: Նոյնպէս Եւրոպայի կամ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ հրատարակել է մի շարք հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, որոնցից կարեւորներն են Կրկնադիր Ազաթանգեղոսի քննութիւնը, Նոր Կտակարանի ձեռագիրների ուսումնասիրութիւնը, Տառադարձութեան խնդիր եւ այլն:

Բայց Այտնեանի անունը անմահացնող գործը եղել է իւր ՔՃՃական Քերականութիւնը՝ Լարդի հայերէն լեզուի աշխատութիւնը, որ հրատարակեց 1866 թուին և որ բոլոր մասնագէտների կողմից գնահատուած է իբրեւ արժանաւոր երկ և մինչեւ իսկ ոմանց կողմից կոչուած է ԺԹ. դարի լեզուաբանական զլուխ գործոցներից մէկը:

Այս գիրքը բաղկանում է երկու մասից. առաջին մասը՝ որ գրքի ներածութիւնն է, խօսում է ընդհան-

ջապէս լեզուի ծագման վրայ, հայերէն լեզուի և օտար լեզուների փոխադարձ կապակցութեան վրայ, գրաբարի, միջնադարեան հայերէնի եւ արդի գաւառաբարբառների մասին եւ այլն. իսկ երկրորդ մասը աշխարհաբարի քերականութիւնն է, ուր իւրաքանչիւր ձեւի կամ կանոնի ծագման եւ զարգացման պատմութիւնն է անում սկզբից մինչեւ այժմ: Քննական քերականութեան արդիւնքն եղաւ վերջնականապէս լուծել աշխարհաբարի հարցը՝ եւ իր արհամարհեալ վիճակից բարձրացնելով տալ նրան այն արժանաւոր տեղը որ վայել էր գրաբարի յաջորդին: Այտնեանն ինչպէս որ ապացուցեց թէ լեզուների մէջ չկայ բնիկ կամ օտար, հարադատ կամ աղաւաղ, այլ թէ լեզուները ներկայացնում են անվերջանալի փոփոխութիւնների մի շարք եւ թէ աշխարհաբարը նոյնքան հարաւադատ հայերէն է որքան գրաբարը:

Այտնեանը երկար ժամանակ պարապեց ուսուցչութեամբ. այսպէս 1851 թուից սկսած Չմիւռնիոյ Մխիթարեան վարժարանում. 1867—76 տեսուչ Պոլսի Մխիթարեան վարժարանում. այս թուին ձանձրանալով տեսչական պաշտօնի զփուարութիւններից՝ հրաժարուեց եւ քաշուեց Վեննայի վանք. ուր 1886 թ. ընտրուեց աբբահայր: Նորընտիր աբբահայրը հենց առաջին տարուանից սկսաւ ուսադրութիւն զարձնել վանքի ուսումնական մակարդակը բարձրացնելու. նա իր շուրջն հաւաթեց Վեննական վարդապետներից գիտնական երիտասարդ ուժերը եւ նրանց օգնութեամբ հենց իր արձայութեան երկրորդ տարին հիմ դրաւ Հանդէս Ամսօրեայ թերթին, որ հայագիտութեան առաջին եւ ամենափառաւոր ներկայացուցիչն է:

Այտնեանը ո՛չ միայն պարապեց հայագիտութեամբ, այլ եւ զեղարուեստով: Նախանձախնդիր լինելով Հայոց եկեղեցական երգեցողութեան կարգաւորութեան, նա պատրաստեց մեր պատարադիր թէ պարզ եւ թէ քառաձայն ձայնադրութիւնը եւրոպական խաղերով: Ինքը զծագրեց իր ձեռքով 50 տեսակ տալարանական մայրեր հայերէն տառերի համար, այնպէս որ այժմ Վեննայի հարուստ տպարանի բոլոր հայկական տառերն ու ծաղկագրերը իր ձեռքի արտադրութիւնն են: Նրա գործն է նոյնպէս մի խոշոր երկրագունդ հայերէն լեզուով, որ մասնագէտներից զրուստիք է ստացել:

1895 թուին կատարուեց Այտնեանի յիսնամեայ յոբելեանը եւ 1902 թ. յուլիս 9-ին վախճանուեց Վեննայում:

Վեննայի վանքը այժմ քան երբ եւ իցէ փայլում է մի քանի մասնագէտներով, որոնց գլուխն է Հ. Յակոբոս Տաշեան երիտասարդ գիտնականը.¹⁾ սոցա միջոցով Հանգէս ամսօրեայ թերթը հասնում է իր կատարելութեան, կազմում է «Մայր Յուդակ հայերէն ձեռագրաց», սկիզբ է դրում հայ մատենագիրների քննական հրատարակութեան, կազմում է լիակատար ժողովածու հայերէն գրքերի ու թերթերի եւայլն եւյլն:

¹⁾ Այս գործի առաջին տպագրութիւնը եղած է 1906 թ. Վաղարշապատ: